

EVANGELISCHE KERK IN DUITSLAND DUITSE BISSCHOPPENCONFERENTIE

Verklaring van de Evangelische Kerk in Duitsland en de Duitse Bisschoppen- conferentie over de economische en sociale toestand in Duitsland

Voor een toekomst in solidariteit en gerechtigheid

Voorwoord

De Evangelische Kerk in Duitsland en de Duitse Bisschoppenconferentie presenteren hun verklaring over de economische en sociale toestand in Duitsland in een tijd, waarin grote behoefte bestaat aan moedig en vooruitziend handelen. De werkloosheid heeft een naoorlogs hoogtepunt bereikt. De verzorgingsstaat heeft op de punten van de belastbaarheid en de financiering zijn plafond bereikt. Als gevolg van de industrialisatie en de urbanisatie is de traditionele sociale cultuur aan het veranderen en op veel plaatsen zelfs al verdwenen. Pretentieuze denkwijzen en egoïsme nemen toe en vormen een gevaar voor de solidaire samenhang in de maatschappij.

Geleid en aangemoedigd door de christelijke opvatting over de mens, door de bijbelse boodschap en door de christelijke sociale ethiek willen de kerken hun bijdrage leveren aan de noodzakelijke heroriëntatie van de maatschappij en de vernieuwing van de sociale markteconomie. Het is hun wens, bij te dragen tot de totstandkoming van een vergelijk over de fundamenteën en perspectieven van een menswaardige, vrije, rechtvaardige en solidaire ordening van staat en maatschappij en daardoor een gemeenschappelijke inspanning mogelijk te maken voor een toekomst in solidariteit en gerechtigheid. De kerken beschouwen het niet als hun taak, gedetailleerde politieke of economische

adviezen te geven. Ook is het niet aan hen, stelling te nemen in actuele politieke kwesties en de rol van scheidsrechter op zich te nemen. De kerken zien het vooral als hun taak en hun bevoegdheid, op te komen voor datgene, wat zowel van nut is voor het solidaire evenwicht als voor het algemeen belang.

De verklaring van de kerken bestaat uit zes hoofdstukken. In hoofdstuk 1 wordt het consultatieproces beoordeeld, dat voorafging aan de vervaardiging van de gemeenschappelijke verklaring. De hoofdstukken 2 tot en met 5 oriënteren zich op het structuurprincipe van 'zien-oordelen-handelen'. In het slothoofdstuk wordt geprobeerd duidelijke

lijk te maken, dat de gemeenschappelijke verklaring voor de kerken ook betekent, dat zij zichzelf verplichtingen opleggen.

De hoofdstukken 2 tot en met 5 hebben een verschillend karakter. De hoofdstukken 3 en 4 verwijzen naar de principes en maatstaven, die volgens de kerken een absolute voorwaarde vormen voor een solidaire en bij de toekomst passende ordening van de maatschappij en de economie. Het gaat de kerken vooral om die fundamentele consensus. Zij hopen daarbij veel instemming te mogen vinden. De concretisering en richtingwijzers in de hoofdstukken 2 en 5 daarentegen vormen een bijdrage tot het bereiken van publieke overeenstemming over problemen en mogelijke oplossingen.

De zes hoofdstukken worden voorafgegaan door een soort inleiding, waarin de basisgedachten systematisch zijn samengevat. Deze 'verkorte weergave' kan en moet de uitvoerige verklaring niet vervangen. Maar het helpt de intentie van de kerken te begrijpen en een overzicht te verkrijgen van datgene, wat hen het meest aan het hart gaat.

De Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland en de Duitse Bisschoppenconferentie hebben hun verklaring in een uitvoerig consultatieproces voorbereid. Bij dat proces waren ook andere kerken betrokken. Wij hebben talrijke stellingnames ontvangen. Wij danken allen hartelijk, die op de een of andere manier hebben meegewerkt.

Hannover/Bonn, 22 februari 1997

BISSCHOP KLAUS ENGELHARDT

*Voorzitter van de Raad van de
Evangelische Kerk in Duitsland*

BISSCHOP KARL LEHMANN

*Voorzitter van de Duitse
Bisschoppenconferentie*

Inleiding

1. De door de Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland en door de Duitse Bisschoppenconferentie gepresenteerde verklaring van de kerken draagt de titel: *Voor een toekomst in solidariteit en gerechtigheid*. Het heeft betrekking op de actuele discussie over de maatstaven van de economische en de sociale politiek. Daarin zijn twee begrippen op de voorgrond getreden: klaar zijn voor de toekomst en duurzaamheid. Het volstaat niet, het handelen te beperken tot de behoeften van vandaag of van een enkele regeerperiode en ook niet tot de behoeften van de huidige generatie. Soms bestaat er geen alternatief voor een op de korte termijn gericht crisismanagement. Maar daartoe mogen het individuele en het politieke handelen zich niet slechts beperken. Wie noodzakelijke hervormingen voor zich uit schuift of achterwege laat, stevent onherroepelijk af op een levensbedreigende crisis.

2. De kerken komen er voor op dat solidariteit en gerechtigheid algemene geldigheid moeten krijgen als beslissende maatstaven voor een op de toekomst voorbereide en duurzame economische en sociale politiek. Zij zien het als hun taak, in de huidige situatie te verwijzen naar perspectieven van het christelijk geloof voor een humane gemeenschap, naar het christelijk begrip van de mens en naar onvervreemdbare fundamentele waarden. Solidariteit en gerechtigheid zijn meer dan ooit noodzakelijk. Diepe kloven lopen door ons land: vooral de kloof die is ontstaan door de massale werkloosheid, maar ook de steeds groter wordende kloof tussen welvaart en armoede of de kloof tussen Oost en West, die nog lang niet is gedicht. Maar solidariteit en gerechtigheid worden tegenwoordig niet door iedereen gelijk gewaardeerd. Het egoïsme op het individuele vlak is terug te vinden in de neiging van maatschappelijke groeperingen, hun eigen belang in hoge mate te laten prevaleren boven het algemene belang. Sommigen zouden graag af willen van regelgeving op het punt van gerechtigheid. Zij geloven ten onrechte,

dat een evenwicht tussen belangen in de vrije markteconomie vanzelf tot stand komt. Deze constatering betekent een grote uitdaging voor de kerken en de christenen. Want solidariteit en gerechtigheid behoren tot de kern van elke bijbelse en christelijke ethiek.

3. Deze inleiding vat de hoofdgedachten van de verklaring samen. Dit gebeurt niet in de vorm van een inhoudsopgave van de afzonderlijke hoofdstukken, maar door een systematische, in 10 stellingen ontvouwde uiteenzetting:

1. De kerken willen niet zelf politiek bedrijven, zij willen politiek mogelijk maken.

4. De verklaring van de kerken is geen alternatieve expertise en niet het zoveelste jaarverslag. De kerken zijn geen politieke partij. Zij streven niet naar politieke macht om een bepaald programma te verwezenlijken. Zij menen dat hun taak en hun competentie op het gebied van de economische en sociale politiek vooral ligt in het opkomen voor een waardenoriëntatie, die het welzijn van allen dient. Zij zien het als hun bijzondere plicht, gehoor te verschaffen aan de verlangens van hen, die in het economische en politieke regelsysteem makkelijk worden vergeten, omdat zij zich niet effectief kunnen uiten: de armen, de achtergestelden en machtelozen, ook van de aankomende generaties en de onmondigen. Zij willen op deze manier de voorwaarden scheppen voor een politiek, die zich oriënteert naar de maatstaven van solidariteit en gerechtigheid.

5. Het consultatieproces is daarvan een voortreffelijk voorbeeld. In dat proces heeft zich een intensief proces van bewustzijnsvorming en gemeenschappelijk leren voltrokken. Dat heeft veel meer met politiek handelen te maken dan op het eerste gezicht te zien is. De bereidwilligheid en het vermogen van de politiek om te handelen worden in de democratie in beslissende mate bepaald door de houdingen en gedragswijzen van alle burgers. Het succes van de bijdrage van de kerken, zoals bij-

voorbeeld in het consultatieproces, zal des te groter zijn, als zij er in slagen door die bijdrage houdingen en gedragswijzen te veranderen en daardoor de politieke speelruimte om te handelen te vergroten. Omgekeerd zal het succes afnemen, als zij in dit opzicht niet genoeg los kunnen maken en teweegbrengen. In een democratie is de speelruimte die de politiek heeft om te handelen afhankelijk van de houdingen en gedragswijzen van de kiezers. Op de politiek rust echter de verantwoordelijkheid, de bestaande en de nieuwe geschapen speelruimte moedig te benutten, en van die verantwoordelijkheid kan zij nooit worden ontslagen.

2. De kwaliteit van de sociale zekerheid en de kracht van de economie vormen elkaars voorwaarde.

6. Het discussiestuk waarmee de kerken in november 1994 het consultatieproces op gang hebben gebracht, werd vaak als 'sociaal document' betiteld. Dat is een verkorte benaming, die geen recht doet aan de intentie van de kerken, en ook niet aan de taak waarvoor zij zich gesteld zagen. Het moet om beide elementen gaan: om de sociale en de economische toestand. Want de kwaliteit en de financiële stabiliteit van de sociale zekerheid en de kracht van de economie vormen elkaars voorwaarde. Slechts datgene, wat in een bepaalde periode aan goederen wordt geproduceerd en aan diensten wordt geleverd, kan worden verdeeld. Wanneer dit verband wordt genegeerd en de kracht van de gehele economie door een onevenredig grote stijging van de door de staat doorgevoerde herverdeling langdurig wordt overbelast, worden de financiële fundamenten van de sociale zekerheid ondermijnd.

7. Het dynamische karakter van het markteconomische systeem, dat het westen van Duitsland vooral in de jaren vijftig en zestig ten goede is gekomen, is tegenwoordig vooral in het voordeel van andere aanbieders in de geglobaliseerde economie. Daaruit ontstaat voor de Duitse economie een druk om zich aan te passen, die zijn neerslag ook vindt in de daling van het aantal arbeidsplaat-

sen. Het aantal nieuwe banen houdt daarmee geen gelijke tred. De gevaren die aan deze ontwikkeling zijn verbonden, mogen niet worden gebagatelliseerd. Er moet dringend gehandeld worden.

8. Het beeld van de economische en sociale toestand in Duitsland moet echter ook niet somberder worden geschetst dan het is. De voortdurende overschotten op de export vormen het bewijs voor de nog altijd grote kracht van grote delen van de Duitse economie. De loonkosten vormen een wezenlijke, maar zeker niet de enige economische factor. Sociaal partnerschap en sociale zekerheid hebben geleid tot een sociale vrede, die een belangrijk voordeel is gebleken van Duitsland als vestigingsplaats voor bedrijven.

3. De sociale markteconomie heeft een structurele en morele vernieuwing nodig.

9. Een economische en sociale ordening kan niet bestaan zonder juridische normeringen en instituten, die een kader bieden. Appelleren alleen is niet voldoende. Met dit inzicht is in het concept van de sociale markteconomie rekening gehouden. Het wordt in de Bondsrepubliek Duitsland al vijf decennia met succes in praktijk gebracht. Aan de basis daarvan lagen de marktwerking en de eerlijke verdeling van rijkdom en kansen. De kerken blijven – ook voor de voortdurende, met grote moeilijkheden gepaard gaande economische consolidatie van de nieuwe deelstaten en voor de intensivering en de uitbreiding van de Europese eenwording – in het concept van de sociale markteconomie het geschikte kader zien voor een economische en sociale politiek, die gereed is voor de toekomst. De kracht van de economie en de kwaliteit van de sociale zekerheid zijn als twee pijlers van een brug. De brug heeft beide pijlers nodig. Het grote gevaar is tegenwoordig dat de concurrentiekracht vergroot moet worden ten koste van de sociale zekerheid. Niet slechts als advocaat van de zwakkeren, ook als advocaat van het verstand waarschuwen de kerken voor het ondermijnen van de pijler van de socia-

le zekerheid.

10. De voortdurende verbetering van de sociale markteconomie was een wezenlijke voorwaarde voor het succes ervan. Dat veronderstelt een vermogen tot hervormingen. Tegenwoordig daarentegen zijn behoud van verworvenheden en structuren aan alle kanten wijd verbreid. Behoud van bezittingen mag in de discussie over de hervorming van de verzorgingsstaat niet tot een strijdkreet worden. Ook het behoud van bezittingen in de vorm van subsidies en belastingvoordelen staat hervormingen in de weg.

11. Aan de vernieuwing van de economische ordening moet ten grondslag liggen, dat zij gericht is op de verdere ontwikkeling tot een markteconomie, die zowel sociaal, ecologisch als mondiaal geëngageerd is. Wie de natuurlijke fundamenteën van het leven niet beschermt, richt alle economische activiteiten ten gronde. Solidariteit en gerechtigheid mogen vanuit hun specifieke karakter niet beperkt blijven tot de eigen gemeenschap, zij moeten in wereldwijd verband worden gezien. Daarom moeten naast de sociale verplichting ook de ecologische en mondiale verplichting een plaats krijgen. Wie denkt dat een markteconomie zonder zulke verplichtingen, een pure, kale markteconomie zagezegd, beter opgewassen zou zijn tegen de uitdagingen, zit op een dwaalspoor.

12. Structuren alleen zijn echter niet voldoende. Een sociaal, ecologisch en mondiaal georiënteerde markteconomie is in morele zin veeleisender dan men zich in het algemeen bewust is. Om te kunnen blijven bestaan, moeten de structuren ingebed zijn in een cultuur, die ze draagt en ondersteunt. Het individuele eigenbelang, een belangrijk structurelement van de markteconomie, kan tot vernietigend egoïsme verworden. De duidelijkste gevolgen daarvan zijn omkoping, belastingontduiking of misbruik van subsidies en uitkeringen. Het is een culturele taak het eigenbelang een vorm te geven, die past bij het algemeen belang.

13. In de bijbelse en christelijke traditie hebben de kerken een rijke schat die, zoals in het verleden gebeurd is, ook in de toekomst zijn stempel kan gaan drukken op de cultuur. De kerken staan voor een cultuur van erbarmen. De ervaring van Gods erbarmen, begonnen met de bevrijding van Israël uit Egypte, is in de bijbel het fundament voor het dubbele gebod van de naastenliefde en de liefde tot God. Het is de voorwaarde voor elke cultuur, oog te houden voor het leed van vreemdelingen. Erbarmen in bijbelse zin is daarbij geen toevallig, vluchtig-termijngebonden gevoel. De armen moeten op erbarmen kunnen rekenen. Dit erbarmen dringt aan op gerechtigheid.

4. Binnen de sociale zekerheid pleit niets voor een verandering van het stelsel. Hervormingen zijn echter absoluut noodzakelijk.

14. De verschillende zuilen van de sociale zekerheid zijn in Duitsland in een periode van meer dan honderd jaar opgebouwd als een flexibel stelsel, waarin men in solidariteit bereid was samen risico's te nemen. De wezenlijke elementen van dit stelsel dienen behouden en verdedigd te worden. Duitsland is nog altijd één van de rijkste landen ter wereld. Het bruto nationaal product is nog nooit zo hoog geweest als nu. De alternatieve modellen waarover tegenwoordig wordt gediscussieerd, vormen geen toekomstgerichte oplossingen, die langdurige en mogelijk riskante hervormingsprocessen zouden kunnen rechtvaardigen. De verwijzingen naar de omstandigheden in de Verenigde Staten gaan voorbij aan het feit, dat de sociaal-culturele tradities van elkaar verschillen en werpen vragen op met betrekking tot de sociale gerechtigheid.

15. In het kader van het huidige stelsel van de sociale zekerheid zijn zichtbare veranderingen echter noodzakelijk, om de financiële zekerheid te kunnen garanderen. Daartoe behoren ook structurele veranderingen, die het individu ervan weerhouden zich te misdragen op kosten van de gemeenschap der verzekerden. De aanspraak op voorzieningen en de premieplicht moeten dui-

delijker aan elkaar worden gekoppeld. Dat maakt ook ingrepen op het gebied van de uitkeringen noodzakelijk. Die zullen niet zonder strijd totstandkomen. Die strijd vindt – naast de noodzakelijke wettelijke beslissingen – vooral zinvol plaats in de onderhandelingen tussen de sociale partners.

16. In de nadrukkelijke koppeling aan de arbeidsinkomsten schuilt een zwak punt van het huidige stelsel van sociale zekerheid. Dat heeft vooral een ingrijpende uitwerking op de situatie van vrouwen, en het staat de oriëntatie op een bredere, niet op betaald werk gefixeerde definitie van werk in de weg. Maar ook in dit opzicht biedt een langzame, stapsgewijze aanpassing meer kans op succes dan een snelle, radicale omschakeling.

17. De leeftijdsopbouw van de bevolking veroorzaakt aanzienlijke problemen. Duitsland behoort tot de landen in Europa met het laagste geboortecijfer. Onder de jongere generatie is de kinderloosheid sterk gegroeid, de samenleving polariseert zich in particuliere levensvormen met en zonder kinderen en brengt zo haar toekomst in gevaar.

18. Er moet een zorgvuldig onderscheid worden gemaakt tussen kwalitatieve en kwantitatieve veranderingen in het stelsel van de verzorgingsstaat. Ook in de jaren zestig en zeventig verdienen de structuren in de Bondsrepubliek Duitsland de naam verzorgingsstaat. Het staat niet vast dat onder gewijzigde omstandigheden alle verworvenheden van het verleden onverkort kunnen worden gehandhaafd.

5. Het terugdringen van de massale werkloosheid is de komende jaren de meest urgente taak van de economische en sociale politiek.

19. De aanhoudende massale werkloosheid is een gevaarlijke springstof: in het leven van de betrokken mensen en gezinnen, voor de regio's die bijzonder zwaar worden belast, met name grote delen van Oost-Duitsland, en voor de sociale vrede. Als de massale werkloos-

heid niet wordt teruggedrongen, kan er ook geen sprake zijn van een betrouwbare consolidering van de verzorgingsstaat. De aanhoudend grote werkloosheid leidt tot verlies van inkomsten bij de sociale verzekeringen en veroorzaakt hoge kosten, vooral in het kader van de werkloosheidsverzekering en de sociale bijstand. In die zin is niet de verzorgingsstaat, maar de werkloosheid te duur.

20. Dit inzicht mag ons er echter niet van weerhouden, de in deze toestand van aanhoudende werkloosheid mogelijke stappen te doen in de richting van een ontlasting en stabilisering van het stelsel van sociale zekerheid. Daartoe behoort het stapsgewijs schrappen van voorzieningen die het karakter van een verzekering ontberen. Deze voorzieningen mogen weliswaar niet allemaal vervallen en zij moeten via belastingen gefinancierd worden. Maar het gaat er bij een dergelijke verschuiving om, de sociale lasten omlaag te brengen, het gehele productieve deel van de bevolking te laten meebetalen aan de kosten van die voorzieningen en niet langer eenzijdig de arbeidsplaatsen te belasten.

21. Energieke en duurzame inspanningen om de massale werkloosheid terug te dringen vormen de komende jaren een belangrijke taak van de gemeenschap. Zij moeten ook een gelijkwaardige deelname van vrouwen aan het beroepsleven bevorderen. Bondsregering, deelstaten en gemeenten, bedrijven en vakbonden, alsook de verschillende maatschappelijke groeperingen moeten daarbij samenwerken. Er bestaan geen kant en klare oplossingen. Het gaat erom, verschillende wegen te bewandelen. Het scheppen van volwaardige arbeidsplaatsen geniet nog steeds de prioriteit. Vooral daarom moeten de arbeidskosten worden teruggebracht. Hier dragen de sociale partners een grote verantwoordelijkheid. Grotere economische groei alleen zal echter op korte termijn niet een voldoende aantal arbeidsplaatsen kunnen scheppen. Daarom moet er nog een aantal aanvullende middelen bijkomen: vooral de deeltijdbanen, zoals die door veel vrouwen, maar ook door mannen,

worden gewenst om gezin en werk beter met elkaar te kunnen combineren, de omzetting van op zijn minst een deel van de gemaakte overuren in reguliere volledige banen en deeltijdbanen, en het instrument van de door de overheid gesubsidieerde banen, waarmee in plaats van werkloosheid werk kan worden gefinancierd.

6. De verzorgingsstaat is er voor het totstandbrengen van een sociaal evenwicht. Daarom worden sterkeren belast ten gunste van de zwakkeren.

22. Het sociaal evenwicht is een integraal bestanddeel van de sociale markteconomie. Wie het principe van een begrensde correctie van de inkomensverdeling in twijfel trekt, die trekt de verzorgingsstaat in twijfel. Alleen een in financieel opzicht draagkrachtige staat kan als verzorgingsstaat fungeren. De staat moet over de middelen beschikken om de verplichting van het sociale evenwicht na te kunnen komen. Bij de zinvolle stappen op weg naar een 'afgeslankte' staat mag hij niet 'verhongerden' en uiteindelijk zo zeer 'vermageren', dat hij zijn taak als verzorgingsstaat niet meer naar behoren kan uitvoeren.

23. Het basisprincipe dat prestatie op economisch gebied lonend moet zijn, mag er niet toe leiden dat mensen met hoge inkomens eenzijdig worden ontlast van hun bijdragen aan het sociale evenwicht. Financiële draagkracht voor de solidaire financiering van het sociale evenwicht wordt overigens niet slechts bepaald aan de hand van het inkomen, maar ook van het vermogen. Wanneer met het oog op het vermogen kapitaal en bezit onaantastbaar worden verklaard, dan worden de sociale verplichtingen die het eigendom met zich meebrengt in een belangrijk opzicht drastisch beperkt of zelfs opgeheven. Steeds vaker is het argument te horen, dat veel burgers vinden dat ze teveel belasting betalen en dat die daarom omlaag zou moeten. Of: vanwege de hoge belastingdruk gaan steeds meer mensen zwart werken en daarom zou de belastingdruk moeten worden verminderd. De politiek moet zulke argumenten en opvattingen serieus nemen, maar zij

mogen geen belangrijk uitgangspunt bij beslissingen worden. Veeleer moet het algemeen belang voorop staan. Ten aanzien van het onverteerbare feit van de massale werkloosheid is het dringend noodzakelijk de mogelijkheden voor het scheppen van nieuwe arbeidsplaatsen te verbeteren. Daarvoor is verlaging van de belastingdruk, in de mate waarin dat daartoe bijdraagt, goed en noodzakelijk.

24. Niet alleen armoede, maar ook rijkdom moet een onderwerp zijn in het politieke debat. Herverdeling betekent tegenwoordig vaak herverdeling van het tekort, omdat de overvloed aan de andere kant wordt ontzien. De economische ontwikkeling tendeeft er toch al naar, het aandeel van het kapitaalinkomen te vergroten ten opzichte van het aandeel van de loonsom. Des te belangrijker wordt de door de kerken al sinds geruime tijd geuite oproep tot een bredere vermogensverdeling. Daarvoor is een aantal investeringsloonmodellen ontwikkeld.

25. Sociaal evenwicht is ook dan vereist, als de lasten worden herverdeeld. Veranderingen en aanpassingen van de verzorgingsstaat mogen niet alleen en ook niet in de eerste plaats worden gevegd van de mensen die weinig verdienen, van werklozen en van uitkeringsgerechtigden. Het gevoel voor gerechtigheid komt onder druk te staan, als niet tegelijkertijd ook die mensen die dat moeiteloos kunnen verwerken, moeten inleveren en er geen vastberaden inspanningen worden gedaan om belastingontduiking en belastingvlucht tegen te gaan.

7. De verzorgingsstaat moet op zodanige wijze verder worden ontwikkeld, dat de door de overheid gegarandeerde verzorging wordt ondersteund door een grotere eigen verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid van de kleine sociale eenheden. De verzorgingsstaat heeft een sociale cultuur nodig die deze staat draagt en aanvult.

26. Juist met het oog op de financieringsproblemen moet de verzorgingsstaat verder worden ontwikkeld. De

eigen verantwoordelijkheid en de verantwoordelijkheid van de kleine sociale eenheden moeten worden versterkt. De traditionele sociale cultuur ondergaat als gevolg van de industrialisatie en de urbanisatie een sterke verandering en is op veel plaatsen geheel verdwenen. Maar eerste aanzetten tot een nieuwe sociale cultuur beginnen zich af te tekenen. Die aanzetten moeten worden ondersteund. Daarom spelen het gezin en de nieuwe vormen van solidariteit, zoals in netwerken van zelfhulp, in plaatselijke initiatieven en in vrijwilligers- of in buurtwerk, een vooraanstaande rol in dit kerkelijk document. Een nieuwe sociale cultuur kan en moet het stelsel van sociale zekerheid van de overheid niet vervangen, maar kan voorzieningen bieden die men tot nu toe al te snel van de staat verlangde. Een ontwikkelde sociale cultuur draagt er ook toe bij, vereenzaming en sociale kilte te overwinnen en scheidt zo voorwaarden voor een menswaardiger maatschappij.

27. Dit is exact waar het om gaat bij 'subsidiariteit'. Heel treffend is subsidiariteit vertaald als voorrang voor eigen verantwoordelijkheid. Daarbij hoort ook dat bedrijven meer speelruimte krijgen bij de regeling van arbeidstijden en loonovereenkomsten. Er mag niet teveel worden afgesproken wat bindend is voor allen. De laagste niveaus staan dicht bij de betrokkenen en zijn in staat, adequate en humane oplossingen te bieden. Subsidiariteit is in haar oorspronkelijke zin een beginsel dat er voor zorgt dat het individu en de kleine en middelgrote eenheden niet wordt ontnomen, wat zij vanuit eigen initiatief en op eigen kracht kunnen presteren. Maar daar waar men, zich beroepend op het subsidiariteitsbeginsel, taken naar onderen doorgeeft en dan prestaties verlangt van vrijwilligers, en risico's en kosten op het individu afwentelt, wordt daarentegen een ander accent geplaatst. Bij subsidiariteit gaat het erom, het individu en de lagere maatschappelijke niveaus te beschermen en te ondersteunen, en niet om hun groeiende risico's in de schoenen te schuiven. In zoverre horen subsidiariteit en solidariteit, en subsidiariteit en verzorgingsstaat bij

elkaar. Subsidiariteit betekent: in staat stellen eigen verantwoordelijkheid te dragen, subsidiariteit betekent niet: het individu alleen laten met zijn sociale zekerheid.

8. De ongelijkheid tussen de levensomstandigheden in het westen en in het oosten van Duitsland zal nog lang merkbaar zijn. Het geschenk van de eenheid moet economisch en sociaal verder ontwikkeld worden.

28. De economische situatie in het oosten van Duitsland is na de grote ineenstorting van de jaren 1990/91 aanmerkelijk verbeterd. Maar toch is het verschil in de economische situatie in de nieuwe deelstaten tegenover de situatie in de oude deelstaten dagelijks voelbaar. De mensen in het oosten van Duitsland, met name veel vrouwen, die de zwaarste last van de crisis in de werkgelegenheid dragen, moesten door de hereniging pijnlijke aanpassingsprocessen doorstaan. Die processen duren nog steeds voort.

29. Voor West-Duitsers is het een ervaring die zij al vele decennia kennen: vrijheid heeft een prijs; vrijheid kan misbruikt worden. Voor veel Oost-Duitsers vermengde de herwonnen vrijheid zich met het schrikbeeld van het uiteenvallen van sociale verbanden en het najagen van zelfzuchtige belangen. De prijs die moest worden betaald voor de bevrijding uit de beheersende, maar ook verzorgende dictatuur van de DDR bestond vooral uit het verlies van het gevoel van veiligheid en door de overheid geplande zorg.

30. De economische bijdragen die gedurende een lange periode van de West-Duitsers worden verlangd voor de opbouw van de economische situatie in de nieuwe deelstaten zijn onmiskenbaar. Het gaat daarbij om een deel van de last die op Duitsland rust als gevolg van de oorlog. De offers van de solidariteit, die overigens ook worden gebracht door de mensen in de nieuwe deelstaten, zijn volkomen gerechtvaardigd. De bereidwilligheid om de noodzakelijke lasten te dragen, is ook reden tot dankbaarheid. Er mag niet worden gezwaicht

voor mensen die pleiten voor een snelle vermindering van die bijdragen.

31. De verschillen in reële levensomstandigheden zijn het gevolg van de gescheiden ontwikkeling in verschillende systemen. Het behoort tot de taken van de hernieuwde eenheid van het Duitse volk die verschillen te overwinnen. Als het in het rijke Duitsland al niet zou lukken, het niveauverschil tussen Oost en West op te heffen en de levensomstandigheden met elkaar in evenwicht te brengen, hoe zou men dan kunnen blijven hopen, dat er met het oog op de sterk uiteenlopende levensomstandigheden in Europa en daarbuiten een grotere mate van sociale gerechtigheid kan worden geschapen? Daarbij gaat het er niet alleen om het oosten op de gebieden van de productie, de consumptie en de infrastructuur op 'westers peil' te brengen. Om te kunnen voldoen aan de eisen die een op de toekomst voorbereide maatschappij stelt, moeten beide delen van Duitsland in het verdere gezamenlijke groeiproces veranderen.

9. De mensen delen de wereld met Gods andere schepselen. Duitsland leeft in de wereld samen met de andere landen. Solidariteit en gerechtigheid zijn ondeelbaar.

32. Het behoud van de natuurlijke fundamenten van het leven is de hoofdvoorwaarde voor een ontwikkeling met toekomstperspectieven. Op de lange termijn wordt geen enkel land op aarde er beter van als het die fundamenten verwoest. Daarom zou als verdeelsleutel moeten gelden: zowel onder de nu levende wereldbevolking, als onder de komende generaties moeten redelijkheid en billijkheid bij het gebruik van de natuurlijke hulpmiddelen gegarandeerd zijn. Om het draagvermogen van de ecologische systemen niet te overschrijden, kunnen er niet onbeperkt grondstoffen uit de natuur worden gehaald en precies zoveel afvalstoffen en milieuverontreinigende stoffen worden achtergelaten, als zij kan verwerken. Deze criteria van duurzaamheid nopen ertoe, vaart te zetten achter een structurele verandering in de omgang met het

milieu. Dat vereist veranderingen van onze levensstijl waardoor zulke veranderingen blijvend teweeg worden gebracht. De kerken kunnen bijdragen aan het mogelijk maken van een structurele verandering van de houding ten opzicht van het milieu, door de bijbelse gedachte van de bekering uit te leggen als een verandering van levensstijl, en door kritiek uit te oefenen op de gelijkstelling van 'goed leven' en 'veel hebben'.

33. De kerk heeft een boodschap voor *alle* mensen: de horizon van solidariteit en gerechtigheid is er niet alleen voor Duitsland en Europa, maar voor de hele wereld. Dat is bijzonder actueel op een tijdstip, waarop een streven naar globalisering de wereldeconomie in zijn greep heeft. Die globalisering voltrekt zich echter niet als een soort natuurkracht, maar moet vorm krijgen in het kader van de economische en financiële politiek. Zij kan talrijke, op economisch gebied weinig ontwikkelde landen nieuwe kansen bieden. Die kansen bestaan natuurlijk maar zolang als de rijke landen bereid zijn hun markten open te houden en verder open te stellen. Dat vergt veranderingen bij de mensen in Duitsland en zal voor sommige bedrijfstakken met verliezen gepaard gaan. De kerken komen er in deze situatie voor op, ook een dergelijke ontwikkeling toe te juichen en te bevorderen. Het gaat niet aan, eerst te roepen om kansen voor de economische ontwikkeling van de armere landen en dan terug te deinzen wanneer blijkt dat je er zelf voor moet betalen. Het bevorderen van de economische en sociale ontwikkeling van de armere landen is bovendien niet alleen een gebod van wereldwijde solidariteit en gerechtigheid, maar ook van het eigen belang: het is absoluut noodzakelijk, de oorzaken van de economische en politieke migratie uit die landen te bestrijden. Dat maakt deel uit van een vooruitziende vredespolitiek.

10. De verklaring van de kerken over de economische en sociale toestand in Duitsland is niet het laatste woord.

34. De Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland (EKD) en de Duitse Bisschoppenconferentie zijn verantwoordelijk voor de hier gepresenteerde verklaring. Zij hebben in de voorbereiding de bijdragen uit het consultatieproces zorgvuldig beoordeeld, aandachtig geluisterd naar de verschillende stemmen en de argumenten die daarbij naar voren werden gebracht afgewogen. De verklaring die daaruit is ontstaan, kan uit de aard van de zaak geen afsluitende stellingname zijn. De Raad van de EKD en de Duitse Bisschoppenconferentie nodigen uit tot kritische studie. De verklaring is onderdeel van het voortdurende publieke debat over de belangrijkste doelen van het economisch en sociaal handelen en over de manieren waarop die doelen het beste kunnen worden bereikt.

1 Het consultatieproces

1.1 Een tijd van verandering en vernieuwing

35. Staande op de drempel van een nieuw millennium bevinden niet alleen Duitsland en Europa, maar alle industrie- en ontwikkelingslanden zich in een fase van zowel snelle als diepgaande veranderingen en omwentelingen. Door de hereniging van Duitsland, het Europese integratieproces, het einde van het met de naoorlogse ordening verbonden oost-west-conflict, het tempo van de technische vooruitgang, en de ontwikkeling van de moderne informatie-, communicatie- en verkeerstechnologie ontstaan ontwikkelingen, waarvan de afzonderlijke effecten nog niet te overzien zijn. De internationale verstrengeling neemt toe, de wereldwijde integratie van de markten, alsmede de uitwisseling van goederen op wereldeconomisch niveau boeken

voortgang, de concurrentie wordt heviger. Daarbij komen demografische en sociale verschuivingen die hand in hand gaan met de wereldwijde migratiebewegingen, de veroudering van de geïndustrialiseerde maatschappijen, de individualisering van de levensvormen en de differentiatie in de levensstijlen. Dat alles maakt voortdurende en deels ingrijpende aanpassingsprocessen noodzakelijk.

36. De talrijke veranderingen en omwentelingen hebben in verschillende vormen en met wisselende intensiteit een uitwerking op bijna alle gebieden van het leven. Zij gaan gepaard met toekomstmogelijkheden, maar hebben tegelijkertijd voor veel mensen problemen en moeilijkheden veroorzaakt. Zij nopen ertoe, op Duits, Europees en mondiaal niveau de draagkracht van oude gewoontes, overtuigingen en schijnbare vanzelfsprekendheden opnieuw te overdenken. Het verenigde, maar nog lang niet aaneengesloten Duitsland staat voor de vraag, hoe bij de noodzakelijke aanpassing van de levensomstandigheden tussen oost en west de markteconomische ordening, die verantwoordelijkheden draagt op sociaal en ecologisch gebied, verder ontwikkeld kan worden, welke hervormingen nodig zijn om de aanhoudende massale werkloosheid terug te dringen en hoe het stelsel van de door de overheid geboden sociale zekerheid in stand kan worden gehouden, en in hoeverre een fundamentele herbezinning en koersverandering noodzakelijk zijn om de uitdagingen van de toekomst aan te kunnen. Op Europees niveau ligt er de taak, de economische integratie door de Monetaire Unie, een gemeenschappelijke politiek op binnenlands en justitieel gebied, alsmede op het gebied van de buitenlandse politiek en de veiligheid, te verdiepen en het streven naar vereniging af te ronden met een politieke unie. Tegelijkertijd moeten theorie en praktijk van het waarborgen van de vrede door politieke integratie, zoals die de afgelopen veertig jaar in West-Europa zijn ontwikkeld, ook in Midden- en Oost-Europa hun waarde gaan bewijzen. Hierbij hoort ook de bereidwilligheid, Midden- en Oost-Europese lan-

den naar vermogen te ondersteunen bij de moeilijke transformatieprocessen op weg naar een vrije democratie en markteconomische ordening. Op mondiaal niveau gaat het er tenslotte om, in gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en in gemeenschappelijk partnerschap een solidaire, rechtvaardige en daarom draagkrachtige ordening te scheppen die in staat is de veranderingen, die momenteel plaatsvinden en de afzienbare veranderingen in de toekomst zo gestalte te geven, dat iedereen ervan kan profiteren en een bestendige ontwikkeling met toekomstperspectieven, vooral van de arme landen, mogelijk te maken.

1.2 Opzet en verloop van het consultatieproces

37. De kerken beschouwen het als hun taak, medeverantwoordelijkheid te dragen voor een humane en adequate ordening van de openbare aangelegenheden en daarbij in het bijzonder op te komen voor de belangen van de armen, de zwakkeren en de achtergestelden. De Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland en de Duitse Bisschoppenconferentie hebben daarom besloten, in de huidige situatie van verandering een gemeenschappelijke verklaring over de economische en sociale toestand voor te bereiden en daarmee de aanzet te geven tot een breed opgezette discussie over de hoofdvoorwaarden van het economische, sociale en maatschappelijke samenleven. Zij zien dat ook als een vorm van dienstverlening aan de samenleving.

38. Dat consultatieproces werd op 22 november 1994 ingeleid met de publicatie van een basistekst voor de discussie.¹ Daaraan verbonden was de uitnodiging tot dialoog: een dialoog zowel binnen de kerken, alsook met de politiek, de economie, de vakbonden en maatschappelijke groeperingen, om de Raad van de EKD en de Duitse Bisschoppenconferentie bij de voorbereiding van de door hun te verantwoorden verklaring te adviseren en via de uitwisseling van ervaringen en argumenten de maatschappelijke basisconsensus te verbreden. Naast de EKD en de Duitse Bis-

1. *Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage. Diskussionsgrundlage für den Konsultationsprozeß über ein gemeinsames Wort der Kirchen.* Gemeinsame Texte 3, uitgegeven door het Kirchenamt der evangelischen Kirche in Deutschland en door het Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, 1994.

schoppenconferentie hebben andere kerken meegewerkt aan het consultatieproces. De basistekst voor de discussie werd in een oplage van meer dan 400.000 exemplaren verspreid. Een groot aantal ontmoetingen en bijeenkomsten heeft plaatsgevonden, in de kerken zelf, in partijen, in het bedrijfsleven en in vakbonden, vooral ook tussen vertegenwoordigers van de kerken en van maatschappelijke groeperingen. Op een centraal wetenschappelijk forum op 12 september 1995 werd het advies ingewonnen van een selecte groep van deskundigen.² Het consultatieproces werd op een slotbijeenkomst op 9 en 19 februari 1996 in Berlijn afgerond.³ In het verloop van het consultatieproces werden in totaal ongeveer 2.500 standpunten ingeleverd, met een omvang van meer dan 25.000 bladzijden.⁴

39. De basistekst voor de discussie had het karakter van een opwekkende tekst die het consultatieproces op gang moest brengen en inhoudelijk moest omlijnen. Daarin is het in alle opzichten geslaagd. Van begin af aan was duidelijk uitgesproken: "De basistekst voor de discussie wil en kan niet vooruitlopen op de geplande gemeenschappelijke verklaring. Deze moet veeleer pas tot stand komen na afloop van het consultatieproces, met inachtneming van de uitkomsten van dat proces onder de verantwoordelijkheid van de Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland en de Duitse Bisschoppenconferentie."⁵

In de loop van 1996 hebben een groep van adviseurs en een redactie-groep, die waren benoemd door de colleges van bestuur van beide kerken, belangrijk voorwerk geleverd voor de voorbereiding, de bespreking en ten slotte de goedkeuring van de verklaring door de Raad van de EKD en de Duitse Bisschoppenconferentie.⁶

1.3 Uitkomsten en uitwerkingen van het consultatieproces

40. Met het consultatieproces hebben de kerken onbekend terrein betreden. Het was voor alle betrokkenen een leerproces. Het experiment is in zijn geheel geslaagd. Het procédé van het consultatieproces bood uitstekende mogelijk-

heden om rekening te houden met de gerechtvaardigde belangstelling voor een bredere binnenkerkelijke deelname aan de openbare verantwoordelijkheid door de kerken. Tegelijkertijd heeft dit procédé de dialoog tussen kerk en samenleving op alle niveaus versterkt.

41. Het consultatieproces heeft talrijke belangrijke inhoudelijke bijdragen en inzichten opgeleverd. Het heeft laten zien, wat de meeste mensen als dringende kwesties beschouwen en waar zij de voornaamste doelen en mogelijkheden zien om te handelen. Onder andere moeten hier worden genoemd:

- Men mag niet berusten in de massale werkloosheid. Deze is geen onafwendbaar lot en kan teruggedrongen worden.

- Een stelsel van algemene sociale zekerheid, dat alle burgers een deelname aan het maatschappelijk leven en een rechtvaardig aandeel in de maatschappelijke goederen garandeert, is van wezenlijk belang voor de samenleving. De stelsels van sociale zekerheid in Duitsland zijn zo opgebouwd, dat zij recht doen aan een veranderde situatie en dat zij daaraan aangepast worden, zoals dat ook in het verleden in een vergelijkbare situatie mogelijk was.

- Slechts datgene, wat de situatie van de zwakkeren verbetert, is duurzaam. Bij alle fundamentele beslissingen moet rekening worden gehouden met de gevolgen voor de levensomstandigheden van de armen, zwakkeren en achtergestelden. Zij hebben recht op zelfbeschikking, op deelname aan het maatschappelijk leven en aan de maatschappelijke kansen, alsmede op levensomstandigheden waarin hun waardigheid gerespecteerd en beschermd wordt.

- Er moet intensiever worden nagedacht over de levensomstandigheden van het gezin, van de vrouwen, van de kinderen, van de jongeren en over de behartiging van hun belangen.

- De interne eenheid in Duitsland is meer dan alleen maar een aanpassing

2. Gedocumenteerd in: *Gemeinsame Texte* 7, 1995.

3. Gedocumenteerd in: *Aufbruch in eine solidarische und gerechte Zukunft*, *Gemeinsame Texte* 8; vgl. ook: *Arbeitsmaterialien zur Berliner Konsultation*, uitgegeven door het Katholisch-Soziales Institut (KSI) der Erzdiözese Köln, Bad Honnef, en het Sozialwissenschaftliches Institut der Evangelischen Kirche in Deutschland (swi), Bochum 1996.

4. Gedocumenteerd en ingedeeld in: *Alle Eingaben zum Konsultationsprozeß mit Lesehilfen inklusive CD-ROM*, uitgegeven door het KSI, 1996. Gepland is nog de publicatie van een tekstbundel met een selectie van bijzonder opvallende stellingnames; deze reader, die de aandacht moet vestigen op typische en markante uitspraken, wensen en aanzetten van het consultatieproces, wordt momenteel bij het swi voorbereid.

5. *Vorwort der Diskussionsgrundlage für den Konsultationsprozeß*, a.w., blz.5.

6. Goedkeuring door de Duitse Bisschoppenconferentie op 19 februari 1997, de Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland op 21 februari 1997; gemeenschappelijke eindredactie op 22 februari 1997.

van de levensomstandigheden in het oosten aan die van het westen. Beide delen moeten zich in het gezamenlijke groeiproces duidelijk heroriënteren.

Het consultatieproces heeft echter, gemeten naar de aandacht die de afzonderlijke thema's kregen, ook getoond dat de grote taken voor de toekomst – het behoud van de natuurlijke grondslagen van het leven, de verandering van het heersende welvaartsmodel, de Europese eenwording en het scheppen van meer internationale gerechtigheid – op de achtergrond raken tegenover de dringende sociale problemen voor de eigen deur. Al deze bevindingen moesten bij de voorbereiding van de hier gepresenteerde verklaring zorgvuldig worden gewogen en beoordeeld, wat niet wil zeggen dat daarmee al een beslissing was genomen over de zwaartepunten en inhoudelijke accenten van de verklaring. Het consultatieproces omvat het gehele spectrum van de in de kerk en samenleving heersende opvattingen over de economische en sociale toestand. Vanuit het wezen en de opzet van het consultatieproces kan het niet vooruitlopen op de inhoudelijke beslissingen over de verklaring omtrent de economische en sociale toestand. Wat is dan het nut van het consultatieproces? Vijf aspecten moeten hier vooral worden genoemd:

42. Ten eerste: *het consultatieproces heeft de inhoudelijke voorbereiding van de verklaring over de economische en sociale toestand in hoge mate verrijkt*. De Raad van de EKD en de Duitse Bisschoppenconferentie kunnen en willen hun mening over economische en sociale kwesties niet geven, zonder zich uitvoerig te laten adviseren. Tot nu toe gebeurt dit grotendeels zo, dat zij ondersteuning krijgen van commissies, bestaande uit deskundigen uit verschillende disciplines. Deze beproefde manier om kerkelijke uitspraken te formuleren zal ook in de toekomst gehandhaafd worden en bepalend blijven. Het procédé van het consultatieproces verbreedt en verdiept de opinievorming en de besluitvorming. De raad van wetenschappers en experts kan en mag niet de enige maatstaf zijn, het is ook van groot belang te

luisteren naar de grote groep van hoofdrolspelers en figuranten in het sociale en economische leven. De vergelijking tussen de basistekst voor de discussie en de hier gepresenteerde verklaring laat zien, welke inzichten en impulsen het consultatieproces heeft opgeleverd. Van bijzonder groot belang is de invoering van een eigen hoofdstuk, dat gewijd is aan de uitdagingen voor de kerk zelf. De kerken – zo hadden veel bijdragen in het consultatieproces gewaarschuwd – kunnen zich niet uitlaten over de maatstaven voor economisch en sociaal handelen, zonder hun eigen handelen op die gebieden naar dezelfde maatstaven te meten. Vooral vrouwen hebben laten weten het als een gebrek te ervaren dat in de grondslag voor de discussie de bijzondere situatie van vrouwen grotendeels buiten beschouwing is gebleven. Daarmee moest rekening worden gehouden.

43. Ten tweede: *het consultatieproces kan zorgen voor meer politieke speelruimte om te handelen*. In een democratie is die politieke speelruimte afhankelijk van de instellingen en het gedrag van de kiezers. Het consultatieproces is daarvoor niet onbelangrijk. Het draagt bij tot bewustwording en een sociaal leerproces. Deze vinden op een veel intensievere wijze plaats, wanneer mensen – zoals in het consultatieproces – niet worden geconfronteerd met een vaststaand resultaat, dat zij alleen nog maar kunnen accepteren of afkeuren, maar zelf betrokken zijn bij de over- en afwegingen. Zulke processen hebben meer te maken met politiek handelen dan men op het eerste gezicht zou denken. Het volstaat namelijk niet verwijten te maken in de richting van de politiek, zoals te doen gebruikelijk is bij misstanden in het economische en sociale leven. Het vermogen en de bereidwilligheid van de politiek om te handelen worden in de democratie in doorslaggevende mate bepaald door de houding van de bevolking. Het succes van het consultatieproces zal des te groter zijn naarmate het erin slaagt instellingen en houdingen te veranderen en daarmee de politieke speelruimte te vergroten. En omgekeerd zal het succes kleiner zijn, naarmate het daar minder in slaagt.

44. Ten derde: *het consultatieproces biedt een kader, waarin de maatschappelijke basisconsensus wordt gevormd, versterkt en verbreed.* De met de publicatie van de basistekst voor de discussie verbonden uitnodiging tot een openbare dialoog is met ongemeen grote instemming ontvangen. De grondslag voor de discussie vormde een impuls of een platform voor talrijke gesprekken: tussen de kerken, politieke partijen en maatschappelijke groeperingen, binnen de kerken en de maatschappelijke groeperingen, op lokaal niveau, alsook op het niveau van de overheid. Daarmee diende het consultatieproces ter vorming, versterking en verbreding van de maatschappelijke basisconsensus. Een polemiek gericht tegen de consensuscultuur getuigt van kortzichtigheid. Consensus betekent geenszins de afwezigheid of het uitsluiten van conflicten. Maar conflicten worden eerder naar ieders tevredenheid opgelost, en compromissen als vergelijk bij verschillend of tegengesteld blijvende belangen kunnen makkelijker worden bereikt, als de partijen in het conflict een gemeenschappelijke basisconsensus als uitgangspunt nemen.

45. Ten vierde: *het consultatieproces heeft op persoonlijk en lokaal niveau praktische veranderingen teweeggebracht en de netwerken van de solidaire hulpverlening verstevigd.* De dialoog heeft bij veel betrokkenen kleine en grote veranderingen teweeggebracht, leerprocessen op gang gebracht en schijnbaar onoverbrugbare tegenstellingen nader tot elkaar gebracht. Er werd ontdekt waar de verschillende problemen met elkaar samenhangen en men is tot het besef gekomen dat er grotere verbanden bestaan. Vooroordelen werden in twijfel getrokken, naar argumenten die tot dan toe in de wind waren geslagen, werd aandachtig geluisterd. In de loop van het consultatieproces is bijvoorbeeld een grote mate van solidariteit met en deelneming in het lot van werklozen naar voren gekomen. Er zijn initiatieven ontwikkeld en groepen gevormd, die op een effectieve manier praktische steun en solidariteit willen bieden en er is een proces op gang gebracht, waarbij een groot aantal concrete, soms ook

onconventionele maatregelen worden genomen om ondersteuning en hulp te bieden en er zijn zelfs mensen, die bereid zijn tot het brengen van persoonlijke offers op materieel gebied.

46. Ten vijfde: *de kerken hebben in het consultatieproces geleerd.* Er bestaat binnen de kerken weliswaar een grote gevoeligheid voor hun dienstverlenende taak aan de maatschappij en een overvloed aan indrukwekkende activiteiten, maar ook een niet gering aantal parochies/gemeenten en christenen die in zorgwekkende mate egocentrisch zijn en te weinig oog hebben voor wat er speelt in de samenleving. Dat het opkomen voor solidariteit en gerechtigheid onlosmakelijk verbonden is met het getuigenis van het evangelie, en dat in de godsdienst niet alleen het koor, maar ook de hulpkreet van de armen een plaats moet hebben, dat christenen ‘mystiek’, lees de ontmoeting met God en ‘politiek’, lees de dienstverlenende taak aan de samenleving niet van los elkaar kunnen zien; dat alles is in het consultatieproces nadrukkelijk naar voren gekomen. Een waardevolle ervaring was niet op de laatste plaats de hernieuwde bevestiging, dat een gemeenschappelijk spreken en handelen op sociaal-ethisch gebied door de kerken mogelijk, maar ook noodzakelijk is.

47. Al met al wordt duidelijk: het consultatieproces mag niet alleen worden gemeten naar de hier gepresenteerde verklaring. In het voorwoord van de grondslag voor de discussie staan de zinnen: “Op een bepaalde manier geldt: de weg is het doel. Alleen al door het gemeenschappelijke geëngageerde gesprek, het serieuze gemeenschappelijke nadenken, de vele pogingen om oplossingen te vinden, maken dit consultatieproces waardevol en geven het een eigen, zelfstandige betekenis naast het uiteindelijke resultaat.” Daarmee werd nooit bedoeld, dat de weg er naartoe het doel van een gemeenschappelijke verklaring overbodig zou kunnen en mogen maken. Maar ook en juist terugblikkend blijft vaststaan: de in de loop van het consultatieproces bereikte resultaten, effecten en bijwerkingen hebben een eigen zelfstandige betekenis

naast de door de Raad van de EKD en de Duitse Bisschoppenconferentie verantwoorde gemeenschappelijke verklaring.

2 De omwenteling van de samenleving

48. In de meeste West-Europese landen werd de ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog bepaald door de politieke wil, de economische vooruitgang te verbinden met een eerlijke verdeling van rijkdom. Deze typische traditie van de verzorgingsstaat, die teruggaat tot in de negentiende eeuw, vond in de Bondsrepubliek Duitsland haar uitdrukking in het ideaal van de sociale markteconomie. Intussen staat Duitsland met vele andere landen voor nieuwe, deels wereldwijde uitdagingen: rationaliseringsprocessen, het Europese integratieproces en vooral de internationalisatie van de goederen- en kapitaalmarkten gaan gepaard met een ingrijpende economische en maatschappelijke verandering en hebben niet op de laatste plaats een blijvend effect op de arbeidsmarkt. De ecologische grenzen van de economische ontwikkeling vereisen veranderingen, die niet langer kunnen worden uitgesteld. De lang aanhoudende massale werkloosheid en de daarmee verbonden problemen van de verzorgingsstaat brengen de solidaire samenhang in gevaar en bedreigen de sociale vrede.

2.1 Lang aanhoudende massale werkloosheid

49. In Duitsland en de andere lidstaten van de Europese Unie vormt de aanhoudende massawerkloosheid de grootste politieke, economische en sociale uitdaging. De catastrofale situatie op de arbeidsmarkt is noch voor de betrokken mensen, noch voor de sociale rechtsstaat aanvaardbaar. Ook in het consultatieproces behoorde de werkloosheid tot de thematiek, die in de bijdragen de meeste aandacht trok. In de standpunten worden de partijen en de regionale publiekrechtelijke lichamen, de sociale

partners en de mensen die verantwoordelijk zijn voor de financiële politiek, alsmede degenen, die verantwoordelijkheid dragen voor maatregelen op het gebied van de werkgelegenheidspolitiek er nadrukkelijk toe opgeroepen, hun bijdrage te leveren aan een duurzame afname van de werkloosheid.

2.1.1 Belasting door werkloosheid

50. Al meer dan twintig jaar geleden overschreed het aantal in West-Duitsland geregistreerde werklozen voor het eerst sinds het begin van de jaren vijftig weer de grens van het miljoen. Sindsdien is de werkloosheid structureel toegenomen en het aantal mensen, dat zelfs in tijden van een conjuncturele opleving geen baan vindt, is gestadig gegroeid. In West- en Oost-Duitsland samen stonden in januari 1997 4,6 miljoen vrouwen en mannen als werkloos geregistreerd; in de lidstaten van de EU waren het er eind december 1996 ongeveer 18,1 miljoen. Daarbij zijn niet inbegrepen de werknemers die deelnemen aan om- en bijscholingscursussen, die korter werken of die zijn aangesteld in het kader van werkverschaffingsprojecten, die vervroegd zijn uitgetreden of die zich berustend hebben teruggetrokken. Een bijzondere werkgelegenheidspolitieke uitdaging vormt de jeugdwerkloosheid. Een groeiend aantal jongeren, vooral jonge vrouwen, loopt het gevaar nooit geïntegreerd te worden in systeem van de werkgelegenheid.

51. De West-Duitse samenleving is welvarend, haar economie is één van de sterkste ter wereld; niettemin heeft zij al decennia lang te maken met een stijgende werkloosheid. Weliswaar zijn de opvattingen over betaald werk nog altijd grotendeels georiënteerd op het gebruikelijke ideaal van de industriële arbeid. Langdurige arbeidscontracten in de industriële sector verliezen echter steeds meer aan gewicht en betekenis tegenover de dienstverlenende sector. Tegelijkertijd neemt het deeltijdwerk en de schijnbare zelfstandigheid toe. Deze omwentelingen in de arbeidsverhoudingen tasten de basisstructuren aan van een samenleving, waarin betaald werk bepalend is voor een vast inko-

men, voor de sociale integratie en voor de mogelijkheden tot ontplooiing van de persoonlijkheid.

52. Hoewel de werkloosheid een probleem is van de economie in zijn geheel, is het vooroordeel wijd verbreid dat werkloosheid berust op persoonlijk falen. Veel werklozen betrekken zulke beschuldigingen op zichzelf, trekken zich uit schaamte terug en voelen zich vaak buitengesloten. Ze komen er niet toe zelf in hun levensonderhoud te voorzien, contacten te onderhouden, zich verder te scholen en verantwoordelijk deel te nemen aan het maatschappelijk leven.

53. De lang aanhoudende massale werkloosheid verscherpt de selectie- en verdringingsprocessen van de arbeidsmarkt: als groepen van personen niet kunnen voldoen aan bepaalde prestatie-eisen, dan vinden zij, eenmaal werkloos geworden, nog maar heel moeilijk een baan. Zo hebben honderdduizenden langdurig werklozen het gevoel dat zij overbodig zijn. Werklozen die gedurende lange tijd geen baan vinden, zijn uiteindelijk in veel gevallen niet meer in staat werk te zoeken en worden tot mensen zonder verwachtingen. Verbittering en berusting verstoren het vertrouwen in de democratische vormgeving van de samenleving. Het ontbreken van perspectieven en angst voor sociale achteruitgang vormen een voedingsbodem voor geweld en vreemdelingenhaat.

54. Sinds de jaren tachtig concentreert de langdurige werkloosheid zich in toenemende mate op de groep van de ouderen. Ongeveer tweederde van het aantal geregistreerde langdurig werklozen is ouder dan 45 jaar. Bijzonder moeilijk is de situatie voor alleenstaande moeders. Vaak hebben zij op grond van hun bijzonder zware levensomstandigheden niet de kans, een baan te vinden en daarmee een eigen inkomen te verdienen. Zij worden afhankelijk van de bijstand en zijn nauwelijks in staat, buiten de opvoeding van hun kinderen sociale contacten te onderhouden.

55. Op grond van de traditionele werk-

verdeling tussen mannen en vrouwen doen vooral de vrouwen het werk in het gezin en het vrijwilligerswerk. Wanneer men hun aandeel aan de betaalde arbeid daarbij rekent, blijkt dat ongeveer tweederde deel van het aanwezige werk in de maatschappij wordt verricht door vrouwen. Omdat vrouwen nog altijd het grootste deel van het werk in het gezin voor hun rekening nemen, worden zij vaak nog extra benadeeld bij de beslissing of zij al dan niet voor een betaalde baan in aanmerking komen. Daarom hebben zij niet in die mate deel aan de arbeidsmarkt, die overeenkomt met hun opleidingsniveau en hun kwalificaties.

2.1.2 Werkloosheid in de nieuwe deelstaten

56. Bijzonder belastend is de massale werkloosheid in de nieuwe deelstaten. Die is hier gestegen met een snelheid en in een mate, die in de oude deelstaten zijn weerga niet kent. Door de ineenstorting van de socialistische plan-economie, de abrupte invoering van de markteconomie zonder structurele basis, de met de Monetaire Unie verbonden opwaardering, en het verlies van de vroegere oostelijke markten, zijn hele industrietakken verdwenen. Meer dan tweederde deel van de werknemers moest hun bedrijf verlaten en op zoek gaan naar een nieuwe baan.

57. In de eerste vier jaren na 1989 nam het aantal werkenden af van 10 miljoen tot ongeveer 6 miljoen. Eind 1996 lag het werkloosheidspercentage boven de 15%. Meer dan eenderde van de werklozen is langer dan een jaar werkloos. Als er geen ingrijpende veranderingen plaatsvinden moet worden gevreesd dat de werkloosheid verder zal stijgen.

58. Een bijzonder probleem van de werkloosheid in de nieuwe deelstaten vormt de situatie van de vrouwen. Terwijl in de DDR meer dan 90 % van de vrouwen op arbeidsgeschikte leeftijd werkten, werden juist zij na de val van de muur in sterkere mate van de arbeidsmarkt verdreven. Velen van hen hebben op de lange duur geen uitzicht op een baan. Daarom bestaat meer dan

75% van de langdurig werklozen in Oost-Duitsland uit vrouwen, vaak jongere, goed opgeleide vrouwen. Zij moeten de hoofdlast van de crisis in de werkgelegenheid dragen.

59. De Oost-Duitse bijdragen in het kader van het consultatieproces tonen aan, dat veel inwoners van de nieuwe deelstaten zich ondanks de omvangrijke West-Duitse hulp in de steek gelaten voelen. Omdat betaald werk ten tijde van de DDR veel meer dan in het Westen de functie had, de mensen te integreren in het sociale systeem van een bedrijf, wordt de werkloosheid nu meer ervaren als een verlies van sociale banden en mogelijkheden om deel te nemen aan het sociale leven. Ook de uitkeringen van de West-Duitse verzekeringsystemen, die een indrukwekkend totaalbedrag vormen, konden niet voorkomen dat veel Oost-Duitsers tegenwoordig zich veel onzekerder voelen over hun materiële levensvoorwaarden en hun sociale status. Werker-variantie en diploma's, opgebouwd en behaald in de loop van tientallen jaren, hebben door de werkloosheid hun waarde verloren. Bij de mensen in de nieuwe deelstaten versterkt zich het gevoel, dat zij vanwege hun verleden door veel West-Duitsers verkeerd worden ingeschat. Een groot deel van de West-Duitsers, zo vinden zij, heeft geen juist beeld van hun noden.

2.1.3 Oorzaken van de werkloosheid

60. De oorzaken van de sinds 1973 trendmatig toenemende structurele werkloosheid in Duitsland zijn talrijk en omstreden, zowel in de politieke openbaarheid als in de economische discussie. Dienovereenkomstig liepen ook in het verloop van het consultatieproces de meningen uiteen. Een ding is echter zeker: werkloosheid heeft vele oorzaken.

61. In de afgelopen jaren is de economische groei duidelijk kleiner geworden. De economische groeikrachten alleen zijn blijkbaar niet meer voldoende om de werkloosheid duurzaam te laten afnemen. Weliswaar is het tussen

het midden van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig gelukt het aantal arbeidsplaatsen duidelijk te vergroten, maar dat kon een verdere groei van de werkloosheid niet verhinderen. Dat lag aan het feit dat de afgelopen jaren een extra groot aantal mensen op zoek was naar werk, waardoor het aanbod aan arbeidskrachten wezenlijk is gestegen. Sinds enkele jaren neemt het aantal arbeidsplaatsen aanzienlijk af en dat proces heeft zich de afgelopen tijd alleen maar versneld.

62. Daarbij komt, dat de structurele verandering in de industriële sector in het kader van de technische vooruitgang gepaard ging met een enorme stijging van de arbeidsproductiviteit, terwijl de daling van het aantal arbeidsplaatsen niet in dezelfde mate werd gecompenseerd door een verkorting van de werktijden of een uitbreiding van de productie. De stijging van het aantal arbeidsplaatsen in de dienstverlenende sector was niet toereikend om het verlies van arbeidsplaatsen in de industriële sector te compenseren.

63. Eén van de hoofdoorzaken van de grote werkloosheid in Duitsland ligt volgens een wijdverbreide opvatting in de veranderingen op wereldpolitiek vlak, de globalisering van de economie en in de concurrentieverhoudingen, die verstrekende aanpassingen in de internationale arbeidsverdeling tot gevolg hebben, die ertoe hebben geleid dat ook Duitse bedrijven zich moesten mengen in een zonder twijfel verhevigde wereldwijde concurrentiestrijd. Zij zouden zich in hun concurrentiekracht in hoge mate verzwakt voelen, in het bijzonder door de hoge loonkosten, de korte werktijden en de druk van de collectieve lasten en belastingen. Verder zouden zij in het nadeel zijn door concurrentievervalsing als gevolg van subsidies, hoge energieprijzen, de grote mate van bureaucratiesering en regulering, de afkeer van bepaalde nieuwe vormen van technologie, het ontbreken van risicokapitaal en koersschommelingen. Het probleem zou ook blijken uit het feit dat Duitse bedrijven in toenemende mate hun productie verplaatsen naar het buitenland, terwijl het aantal directe

buitenlandse investeringen in Duitsland afneemt.

64. Anderen echter zien dat niet zo: zij wijzen erop dat de crisis op de arbeidsmarkt geen bijzonderheid is van de Duitse economie. Alle ontwikkelde industrielanden zouden worden gekenmerkt door een verminderde economische groei en een langdurig grote werkloosheid. Tegelijkertijd zou de internationale concurrentiekracht van (West-) Duitsland buitengewoon goed zijn. Geen enkel ander land zou een dermate groot aandeel van zijn productie exporteren. De handelsbalansen met de Zuid-Oost-Aziatische landen en de Oost-Europese hervormingslanden zouden in evenwicht zijn, omdat die landen elke met de export naar Duitsland verdiende D-mark weer uitgeven aan de import van industriegoederen uit Duitsland. Ook zouden de directe investeringen in het buitenland voor de Duitse economie geen echte belasting vormen, omdat zij op de lange termijn bedoeld zijn voor het ontsluiten en veiligstellen van exportmarkten. Daarom zouden in deze situatie de vanuit het economisch oogpunt van de bedrijven voor de hand liggende nationale strategieën om de kosten te drukken (loonkosten en sociale lasten, sociale heffingen, bedrijfsbelastingen, milieuheffingen) in ieder geval economisch gezien geen middel zijn ter verdere verbetering van de internationale concurrentiekracht. Dergelijke strategieën zouden de ongelijkheid in de inkomensverdeling versterken en eenzijdig de werknemers opzadelen met de lasten van de aanpassing door een rampzalige concurrentiestrijd. Daardoor zou de koopkracht omlaag gaan.

65. De globalisering van de concurrentiestrijd gaat op bepaalde gebieden inderdaad gepaard met een aanzienlijke afname van het aantal arbeidsplaatsen. Landen met lage lonen nemen meer en meer de productie over van arbeidsintensieve producten. Duitsland en andere ontwikkelde landen concentreren zich meer op de vervaardiging van producten, die de inzet van veel kapitaal en een hoog opleidingsniveau vereisen. In Duitsland daalt de behoefte aan

banen voor laag opgeleiden, terwijl de behoefte aan banen voor hoog opgeleiden stijgt. Dat heeft tot gevolg dat mensen die niet aan die hogere eisen voldoen, moeilijker een baan vinden.

66. Als oorzaak voor de werkloosheid in het oosten van Duitsland spelen de hoge loonkosten een grote rol. Bij de overgang van de plan- naar de markteconomie was de productiviteit van de Oost-Duitse bedrijven te gering, om na de 1 op 1-aanpassing van de lonen en de volgende CAO-akkoorden, die mikten op een vlotte aanpassing aan het West-Duitse loonniveau, concurrerend te zijn. Bovendien leidden de ineenstorting van de Comecon-landen, de interesse van de bevolking voor producten uit het westen en de inkooppraktijken van de groothandel tot problemen op het gebied van de vraag naar producten. De onduidelijke eigendomsverhoudingen die ontstonden volgens het principe van 'teruggave gaat voor schadevergoeding', alsmede het opkopen en snelle sluiten van Oost-Duitse bedrijven door hun West-Duitse concurrenten vergrootten en vergroten nog steeds de moeilijkheden.

2.2 Crisis van de verzorgingsstaat

67. De verzorgingsstaat was in de geschiedenis van de Bondsrepubliek Duitsland de beslissende voorwaarde voor het bewaren van de sociale vrede. Nog steeds biedt de verzorgingsstaat de grote meerderheid van de bevolking sociale zekerheid op hoog niveau. Toch plaatsen fundamentele veranderingen in de sociale structuur, de lang aanhoudende massawerkloosheid, de demografische ontwikkeling en de situatie van de staatshuishouding het stelsel van de sociale zekerheid voor grote uitdagingen.

2.2.1 Armoede in de verzorgingsstaat

68. In de afgelopen 20 jaar is met de rijkdom tegelijk ook de armoede in Duitsland gegroeid. Die armoede in Duitsland verschilt fundamenteel met de armoede in Derde Wereld-landen. Niettemin is de armoede een luis in de

pels van de welvaartsmaatschappij. Armoede heeft veel gezichten en veel oorzaken. Het is meer dan alleen armoede als gevolg van een laag inkomen. Vaak komen bij behoeftige mensen meerdere vormen van belasting samen, zoals bijvoorbeeld een laag inkomen, een onzekere en bovendien slechte woonsituatie, hoge schuldenlasten, chronische ziekten, psychische problemen, langdurige werkloosheid, sociaal isolement en ontoereikende hulp. Dergelijke situaties van armoede treffen vooral diegenen, die gedurende meerdere jaren zijn aangewezen op de bijstand. Eén van de ergste gevolgen van armoede is het verlies van het eigen huis. Hiermee hebben in Duitsland steeds meer mensen, waaronder in toenemende mate gezinnen met kinderen, alleenstaande ouders, vrouwen en jongeren, te maken. Er zijn geen betrouwbare landelijke gegevens over het totale aantal acute gevallen van mensen die hun woning hebben verloren of van het aantal daklozen, temeer omdat daarvoor geen uniforme maatstaven en criteria bestaan. Alleen het aantal daklozen, dat officieel geregistreerd staat ('als verzorgd aangemerkt'), wordt geschat op 250.000 tot 300.000.

69. Armoede is tegenwoordig nog altijd grotendeels een taboe. De strijd om de definitie van armoede lijkt op de strijd zoals die in het begin van de jaren zeventig werd gevoerd over het milieu, toen problemen werden ontkend door te zeggen dat die niet op een betrouwbare wetenschappelijke manier konden worden bewezen. Het gaat er echter om de ogen te openen voor de daadwerkelijk bestaande armoede. Achter de verschillende definities van armoede gaan verontrustende feiten schuil:

– *De 'inkomensarmoede' of 'relatieve armoede'*. Stelt men de grens van de armoede vast bij 50% van het gemiddelde netto-inkomen per huishouding van de bevolking, zoals dat om pragmatische redenen van de vergelijkbaarheid internationaal gebruikelijk is, dan leefden volgens deze berekening in de jaren 1984 tot 1992 750.000 mensen ononderbroken onder de armoedegrens, ongeveer 4,5 miljoen mensen waren in

die periode vijfjaar of langer arm. Omdat de sociale ongelijkheid op grond van de economische veranderingen in de nieuwe deelstaten zeer snel is ontstaan, geeft dat daar een bijzonder schril beeld.

– *De 'bijstandsbehoefte'*. In Duitsland is het de taak van de sociale bijstand alle mensen de kans te bieden op een menswaardig bestaan. Daarmee wordt gestreefd naar een minimuminkomen in de zin van een geïndividualiseerde en op de behoeften afgestemd basisuitkering. Eind 1994 ontvingen meer dan 2,25 miljoen Duitsers sociale bijstand in de engere zin (hulp om in het levensonderhoud te voorzien). De trend heeft zich de afgelopen jaren verplaatst van armoede bij ouderen naar armoede bij kinderen. De grootste toename valt te zien bij de kinderen van zeven jaar en jonger; hun aantal is aan het eind van 1994 gestegen naar 409.000. Het bovengemiddelde armoede-risico van kinderen is vooral zo zorgwekkend, omdat het vaak uitmondt in duurzame achterstelling. Sinds 1992 is er bovendien weer een sterke stijging te zien van het aantal Duitsers dat bijstand ontvangt.

– *De 'verborgen armoede'*. Veel mensen leven in zogenaamde verborgen armoede. Zij hebben eigenlijk recht op bijstand, maar maken daar uit schaamte, onwetendheid of grote angst voor autoriteiten geen gebruik van. Tot deze groep behoren veel kinderrijke gezinnen met slechts een inkomen. Volgens een onderzoek naar armoede van het 'Deutscher Caritasverband' staan achter elke vier mensen die bijstand ontvangen nog eens drie verborgen armen. Dat waren in 1993 rond de 1,8 miljoen Duitsers. Daarmee krijgt slechts iets meer dan de helft van de uitkeringsgerechtigden daadwerkelijk datgene, waarop zij recht hebben.

Het komt erop aan, niet stil te blijven staan bij de strijd om de definitie van armoede, en armoede niet te beperken tot het aspect van het inkomen. Het gaat erom de betrokken mensen, alsmede het feit van de armoede in de welvaartsmaatschappij in het oog te hou-

den en te beseffen dat het noodzakelijk is, zich in te zetten voor een verbetering van de situatie.

2.2.2 Achterstelling van het gezin

70. Ouders ervaren het samenleven met hun kinderen als een grote verrijking van hun leven. Omwille van hun kinderen nemen zij vele beperkingen op de koop toe. Maar de maatschappelijke verhoudingen zijn de laatste decennia zo veranderd dat van ouders, vergeleken met de kinderloze echtparen, steeds grotere economische en persoonlijke offers worden verlangd en ook de draagkracht van de familiale relaties steeds vaker wordt overbelast. De economische belasting van gezinnen met kinderen kan ertoe leiden dat zij minder kinderen krijgen dan zij eigenlijk zouden willen. Het toenevend aantal kinderloze echtparen maakt bovendien duidelijk dat de instelling ten opzichte van kinderen is veranderd.

71. Statistische onderzoeken laten zien dat de levensstandaard van een gezin met twee kinderen duidelijk onder die van een vergelijkbaar echtpaar zonder kinderen ligt. De maatregelen van de gezinsbijstand zijn in Duitsland niet eens voldoende de directe, door kinderen veroorzaakte kosten, laat staan het door de verminderde deelname aan het arbeidsproces kleiner geworden gezinsinkomen te compenseren. Het hebben van meerdere kinderen is tegenwoordig een armoede-risico. Zwaarwegender echter dan de financiële beperkingen zijn voor jonge gezinnen andere vormen van achterstelling: zij zoeken naar geschikte woonruimte voor kinderen en moeten, als zij die ruimte al kunnen betalen, toezien hoe kinderloze echtparen voorrang krijgen. Gezinnen met meer kinderen zijn hier zelfs extreem in het nadeel. Zij worden achtergesteld op de arbeidsmarkt, omdat zij met betrekking tot tijd en ruimte minder flexibel zijn. Ook is er steeds minder tijd om met het hele gezin iets te ondernemen (door ploegen- of zondagsdienst). Extra zwaar wordt het als de kostwinner zijn of haar baan verliest of wanneer er veel schulden gemaakt worden. De houding

van economie, overheid en sociale diensten tegenover de verantwoordelijkheid van ouders is weliswaar niet afwijzend, maar vaak onverschillig. Zij behandelen ouders en mensen zonder kinderen principieel gelijk. Dat resulteert in een structurele achterstelling van gezinnen. Duitsland behoort tot de landen in Europa met het laagste geboortecijfer en het grootste aandeel aan eenpersoonshuishoudens.

2.2.3 Financiële belastingen voor het stelsel van sociale zekerheid

72. Een belangrijke oorzaak voor de financieringsproblemen van de sociale fondsen is de grote werkloosheid. Door de massale werkloosheid lopen de sociale verzekeringen aanzienlijke premies volksverzekeringen, en de staats-huishouding overeenkomstige inkomsten uit loonbelasting mis, terwijl aan de andere kant de uitgaven voor de werkloosheid- en pensioenverzekering stijgen. Lagere inkomsten en stijgende uitgaven leiden tot premieverhogingen, die op hun beurt als stijging van de sociale lasten de werkgelegenheid kunnen beïnvloeden.

73. De aanzienlijke belasting van de fondsen van de sociale verzekeraars (pensioenverzekering, ziekenfondsen, werkloosheidsverzekering, en andere) door de kosten van de financiering van de Duitse eenheid en van de actieve arbeidsmarktpolitiek, draagt wezenlijk bij tot de hoogte van de sociale lasten. Deze premies zijn eigenlijk een taak van de overheid, maar werden overgedragen aan de sociale verzekeraars. Omdat de financiering van deze premies niet wordt gedekt door overheidssubsidies, moesten de premies voor sociale verzekeringen herhaaldelijk worden verhoogd. Daarbij komt dat, om de arbeidsmarkt te ontlasten, excessief gebruik is gemaakt van de mogelijkheden om vervroegd uit te treden.

74. De premiedruk is niet in de laatste plaats zo groot – ongeveer eenderde van het bruto nationaal product – omdat dat in de nieuwe deelstaten om redenen van de economische structuurverandering momenteel rond 60% bedraagt. In

de oude deelstaten daarentegen is het aandeel al jarenlang niet meer zo laag geweest.

75. Verder komen moeilijkheden voor de financiering van het stelsel van de sociale verzekeringen voort uit het feit, dat haar oorspronkelijke bestaanswaarden de afgelopen decennia fundamenteel zijn veranderd. Aan de ene kant willen veel jonge vrouwen hun carrière en het hebben van een gezin combineren, en is het aandeel vrouwen aan de beroepsbevolking vooral met de groei van de werkgelegenheid in de administratieve en de dienstverlenende sector sterk toegenomen. Tegelijkertijd zijn ook gezinsverbanden instabieler geworden. Het aandeel van de alleenstaande ouders groeit dienovereenkomstig. Daarnaast zorgen de vermindering van het arbeidsaanbod en de verandering van de werkgelegenheidsstructuren voor een toename van het deeltijdwerk, met onzekere arbeidsverhoudingen. Daardoor vallen steeds meer mensen buiten het sociale verzekeringsstelsel en worden als gevolg daarvan door armoede bedreigd en op de bijstand aangewezen.

76. Hoofdoorzaken voor de stijging van de kosten van de bijstandsuitkeringen zijn massale werkloosheid, kortingen op de sociale zekerheidsuitkeringen, onvoldoende steun voor gezinnen en de kosten voor asielzoekers en immigranten. Blijkbaar konden en kunnen de beveiligingssystemen, die mensen er voor moeten behoeden in de bijstand te belanden, niet meer aan de eisen voldoen. De sociale bijstand als laatste vangnet in het stelsel van sociale zekerheid is de afgelopen jaren onder zware druk komen te staan, doordat zij steeds meer tot de enige bron van inkomen is geworden voor een groeiend deel van de samenleving.

77. Naast de actuele moeilijkheden met betrekking tot de financiering plaatst de ontwikkeling van de bevolking het stelsel van de sociale zekerheid voor extra uitdagingen. Een aanhoudend laag geboortecijfer en een duidelijk toegenomen gemiddelde levensverwachting leiden tot een toename van

het aantal oudere mensen aan de ene kant en een stagnerend en in de toekomst afnemend aandeel van de werkende generatie, alsmede van kinderen en jongeren aan de andere kant. Dit heeft niet alleen aanzienlijke gevolgen voor de pensioenverzekeraars, maar ook voor de ziekenfondsen en voor de ouderenzorg. Een verslechtering van de getalsmatige verhouding tussen het aantal gepensioneerden en het aantal premieplichtigen moet (bij ongewijzigde uitkeringen) leiden tot hogere premies of (bij ongewijzigde premies) tot verlaging van de pensioenuitkeringen. Soortgelijke problemen ontstaan ook voor de financiering van de ambtenarenpensioenen.

2.3 Ecologische crisis

78. De ecologische crisis vormt een wereldwijd probleem. Duitsland is medeverantwoordelijk voor de problemen. De industrialisering heeft geleid tot een toenemende overbelasting van de ecologische systemen. Hoewel in sommige sectoren milieumaatregelen technisch al een hoog niveau hebben bereikt, wordt het regeneratievermogen van de natuur vaak overbelast. Het milieu wordt nog steeds bedreigd, belast en aangetast.

79. Tot de ernstigste vormen van milieuschade behoren het overmatig gebruik en de vernietiging van hulpbronnen die hergebruikt kunnen worden, de belasting van lucht, water en bodem, het uitroeien van talrijke planten- en diersoorten, de roofofbouw die wordt gepleegd op hulpbronnen die niet hergebruikt kunnen worden, de verwoesting en het onvruchtbaar worden van landschappen en regio's, de grote afvalberg, alsmede het onopgeloste probleem van de opslag van kernafval. Tot de problemen waarop tot dusverre nog niet adequaat is gereageerd, horen vooral de afbraak van de ozonlaag en de opwarming van de atmosfeer. Deze klimatologische bedreigingen voor het milieu vormen op grond van hun mondiale karakter en de moeilijk in te schatten gevolgen voor de ecologische kringloop een in kwalitatief opzicht nieuwe en existentiële uitda-

ging voor de moderne beschaving. Veel inspanningen ter verbetering lopen stuk op nationaal egoïsme en op de kortzichtigheid van de betrokken sectoren. De feiten zijn nauwelijks nog omstredden. De politiek heeft weliswaar goede voornemens, maar slaagt er slechts moeizaam in deze om te zetten in concrete maatregelen en te komen tot internationale ecologische samenwerking.

80. Vooral de geïndustrialiseerde samenlevingen ontwikkelen zich in een richting, die op de grenzen stuit van het draagvermogen van belangrijke ecologische systemen. Door het snelle verbruik van de natuurlijke levensbronnen worden de levenskansen van de mensen in de landen van het Zuiden en van de komende generaties wezenlijk beïnvloed. Als het niet lukt de uitbuiting van de natuur effectief te beperken, wordt ons nageslacht opgezadeld met een hypotheek die zij nauwelijks meer kan opbrengen. Milieubescherming verbonden met nazorg valt steeds moeilijker te financieren. Veel ernstige beschadigingen van de levensvoorwaarden blijken onomkeerbaar te zijn. Hoe meer dus wordt verzuimd, noodzakelijke milieubeschermingsmaatregelen te treffen, des te meer moet gevreesd worden dat ook in de toekomst slechts de ernstigste vormen van vervuiling aangepakt zullen worden en dat daarmee de langdurige belasting voor andere landen en voor toekomstige generaties verder zal toenemen. Ondanks de intussen enorm verbeterde mogelijkheden voor het effectief gebruik van hulpbronnen, besparing, en een reductie van de uitstoot van milieuverontreinigende stoffen, neemt de aantasting van het milieu toe. Welvaartsstijging die alleen wordt bereikt door een kwantitatieve groei van de economie, wordt daardoor steeds meer een punt van discussie.

81. In ecologisch opzicht is de bijdrage van land- en bosbouw van bijzonder belang. Deze sectoren leveren niet alleen hoogwaardige producten af, maar dragen ook bij tot de bescherming en verbetering van de natuurlijke levensvoorwaarden en het behoud van een veelzijdig landschap voor woningbouw,

recreatieve en economische activiteiten. De traditionele, beproefde principes van de agrarische werkwijze zijn afgestemd op een milieuvriendelijk en duurzaam bodemgebruik en veehouderij. Daarom is het des te betreurenswaardiger, dat noch de hervorming van de gemeenschappelijke Europese landbouwpolitiek, noch nationale programma's konden verhinderen dat steeds minder boeren een behoorlijk bestaan kunnen opbouwen en toekomstperspectieven zien in de landbouw. Veel boeren moesten al afstand doen van hun bedrijf. Anderen vrezden voor hun bestaan als boer of – als het niet lukt het bedrijf over te dragen – voor het voortbestaan ervan. De moeilijkheden slaan ook over op andere sectoren en beroepen van het platteland, zoals de ambachtsnijverheid, de handel en de dienstverlening. Het traditionele beeld van de landbouw in de dorpscultuur verdwijnt steeds meer naar de achtergrond. De verandering van de traditionele landbouw in de richting van de agrarische industrie schrijdt verder voort.

2.4 Het Europese integratieproces

82. De politiek van de Europese eenwording is voor het continent en voor de toekomst van Duitsland van beslissend belang. Vijftig jaar vrede en stabiliteit in Europa, de wederopbouw van de Europese landen na de Tweede Wereldoorlog, de vreedzame opname van Duitsland in de gemeenschap der volkeren, alsook het herstel van de Duitse eenheid in harmonieuze samenwerking met de Europese partners, zouden zonder de Europese integratie niet mogelijk zijn geweest. Ook in de toekomst moeten de inspanningen ten behoeve van de eenwording worden voortgezet, om vrede en stabiliteit alsmede de economische en sociale vooruitgang te waarborgen. Het historische werk van de Europese eenwording mag in geen geval gereduceerd worden tot het economische aspect. De fundamenteën voor dat werk zijn veel dieper verankerd: in een eeuwenoude, gemeenschappelijke, door het christendom gevormde geschiedenis en overlevering en daarmee in het bewustzijn van de Europe-

anen, dat zij een gemeenschap van waarden vormen waaruit zich gemeenschappelijke politieke oriëntaties, normen en instituten als de democratie, de rechtsstaat en de moderne verzorgingsstaat hebben ontwikkeld. Bouwend op die gemeenschappelijke waarden is de Europese Unie ontstaan als een rechtsgemeenschap, die invloed heeft op veel gebieden van het leven.

83. Tegen de achtergrond van het globaliseringsproces krijgt de Europese integratie extra gewicht. Het Europese eenwordingsproces, met name de Europese Economische en Monetaire Unie, staat voor het inzicht dat een economische en sociale politiek, die niet afhankelijk wil zijn van de internationale markten, overkoepelende instanties nodig heeft, die coördineren en die beslissingsbevoegdheid hebben. Die instituten en instrumenten, zoals ze binnen de Europese Unie zijn ontstaan en verder moeten worden ontwikkeld, bieden mogelijkheden om een gemeenschappelijke Europese economische en sociale politiek verder uit te bouwen.

2.5 Mondiale uitdagingen

84. Het proces van de voortschrijdende globalisering berust op de wereldwijde integratie van markten en op het verdwijnen van handels- en mobiliteitsbarrières. Globalisering zou ondenkbaar zijn zonder de nieuwe informatie- en communicatietechnologie. Globalisering betekent: wereldwijde openstelling van de markten voor goederen en diensten, toenemende vrijheid voor zakelijk verkeer en de wereldwijde beschikbaarheid van technische kennis en deskundigheid, evenals de aanwezigheid van gekwalificeerde arbeidskrachten. Daarbij komt een groeiende mobiliteit van het kapitaal. In toenemende mate worden financiële middelen niet geherinvesteerd in het eigen land, maar belegd op de internationale kapitaalmarkten, zodat ze niet kunnen worden aangewend voor investeringen en voor het scheppen van arbeidsplaatsen in het eigen land, en niet meer de taak hebben op nationaal niveau arbeidsplaatsen te scheppen en te behouden. Daardoor

wordt het kapitaalverkeer meer en meer zelfstandig.

85. Daarmee leidt de globalisering er niet alleen toe dat de goederen-, arbeids- en financiële markten steeds vaker de grenzen van de nationale staten overschrijden, maar ook dat de beslissingen met betrekking tot productie en investeringen in toenemende mate de vestigingsplaats in meerdere landen betreffen. Arbeidsprocessen of processen die toegevoegde waarde creëren worden kostenverlagend verdeeld over verschillende landen. Eenvoudige productie is te vinden in landen waar de lonen laag zijn. Onderzoek vindt plaats in landen, waar nauwelijks wettelijke beperkingen bestaan. Winsten worden geboekt in landen, waar de belastingen laag zijn of waar een bijzonder ruimhartig afschrijvingsbeleid wordt gevoerd.

86. Als gevolg van de globalisering is de concurrentiestrijd aanzienlijk heviger geworden. De landen van Midden- en Oost-Europa, Zuid-Oost-Azië en Latijns-Amerika staan met hun producten voor de deur en eisen toegang tot de markten van de industrielanden. Tegelijkertijd presenteren ze zich als ideale plaats voor nieuwe investeringen. De lonen in de oostelijke buurlanden van Duitsland bedragen bij de huidige wisselkoersen een tiende (Tsjechië en Polen) en soms zelfs maar een honderdste (Oekraïne en Rusland) van de lonen in Duitsland.

87. De globalisering houdt mogelijkheden en risico's in. Het biedt de Duitse economie reeds lange tijd mogelijkheden deel te hebben aan de snel groeiende wereldwijde markten, en daar is ook in ruime mate van geprofiteerd. Vele landen uit het Zuiden en het Oosten hebben toegang gekregen tot de markten in de industrielanden. Ervan uitgaande dat de wereldhandel niet verder wordt belemmerd door protectionistische maatregelen van de industrielanden, is die toegang tot de markten zelfs belangrijker dan ontwikkelingshulp. In een aantal landen, bijvoorbeeld in Azië en Latijns-Amerika, werd een economische groei bereikt die ten

goede kwam aan grote delen van de bevolking, echter niet in gelijke mate. De nieuwe welvaart leidt ook daar tot een grotere sociale zekerheid. Anderzijds neemt de polarisatie toe tussen de dynamische groeicentra en de regio's die de aansluiting met deze ontwikkeling verliezen.

88. Een nationale economische en sociale politiek wordt moeilijker in het tijdperk van de globalisering. Omdat bij beslissingen over vestigingsplaatsen de voordelen van de verschillende landen met elkaar worden vergeleken, stuit de traditionele nationale economische politiek op grenzen. Het proces van de globalisering heeft een dermate grote eigen dynamiek dat het door een afzonderlijk land steeds moeilijker te beïnvloeden valt. De globalisering van de economie betekent tegelijkertijd de globalisering van sociale en ecologische kwesties. Daarmee groeit het belang van een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de gemeenschap der volkeren. Globalisering is geen natuurverschijnsel, maar een fenomeen waar op een politieke wijze aan moet worden vormgegeven.

89. De welvaarts kloof tussen de armste en de rijke landen is groter geworden. In enkele ontwikkelingslanden belemmeren corrupte elites, etnische conflicten en uitsluiting de deelname van de bevolking aan economische en politieke ontwikkeling. Naast deze interne factoren staan de externe factoren, die beïnvloed kunnen worden door degenen die politieke en economische verantwoordelijkheid dragen in de industrielanden. Daartoe horen het protectionisme op landbouwgebied, een maar moeizaam vorderend proces om de schuldenlast te verlichten, en beslissingen en afspraken van internationale organisaties (bijvoorbeeld het Internationaal Monetair Fonds, de Wereldbank en de VN- Veiligheidsraad).

90. Oorlogen, geweld, schendingen van de mensenrechten, natuurrampen, ellende en honger dwingen wereldwijd steeds meer mensen ertoe hun geboorteland te verlaten. De snelle wereldwijde toename en omvang van migratie-

en vluchtelingenstromen kenmerken de laatste decennia van de twintigste eeuw. Dit laat ook Duitsland niet onberoerd. De migranten die als arbeiders, vluchtelingen en asielzoekers naar Duitsland komen en ook de mensen uit de voormalige Duitse gebieden in Oost-Europa, vormen slechts een klein deel van de wereldwijde migratiebeweging. Momenteel wonen in Duitsland bijna 8 miljoen buitenlanders. Vijfeneenhalf miljoen van hen zijn arbeidsmigranten met hun gezinnen. Velen zijn juridisch en maatschappelijk nog niet geïntegreerd, hoewel zij vaak al in de tweede en derde generatie in Duitsland wonen. De omgang met hen is een toetssteen voor de openheid, solidariteit, tolerantie en vrijheid.⁷

3 Perspectieven en impulsen vanuit het christelijk geloof

3.1 De vraag naar de mens

91. Analyses van maatschappelijke uitdagingen gaan uit van bepaalde waarnemingscriteria en bevatten antropologische en ethische vooronderstellingen. Ook de sociale markteconomie berust op antropologische en ethische vooronderstellingen. Deze gaat uit van een mensbeeld dat vrijheid en persoonlijke verantwoordelijkheid, alsmede solidariteit en sociale verbondenheid inhoudt. In zoverre berust de sociale markteconomie op voorwaarden die zij zelf niet kan scheppen en ook niet kan garanderen, maar zonder welke zij op den duur niet levensvatbaar is. Juist in de huidige situatie van een ingrijpende omwenteling dient aan deze voorwaarden te worden herinnerd, omdat zich alleen zo krachten kunnen ontwikkelen die leiden tot de visie en motivatie die nodig zijn om de nieuwe uitdagingen te ontmoet te treden en te werken aan een samenleving die gebaseerd is op solidariteit en gerechtigheid.

92. De bezinning op het mensbeeld en

7. Over de uitdagingen door vlucht en migratie wordt een zelfstandig woord van de kerken voorbereid, dat binnenkort moet verschijnen.

op de fundamentele waarden waarop de sociale markteconomie is gegrondvest, is de noodzakelijke voorwaarde voor een duurzame verbetering van de economische en sociale situatie. Vanuit hun eigen opdracht kunnen de kerken op dit punt een belangrijke rol spelen. Want het mensbeeld van het christendom behoort tot de fundamentele geestelijke krachten in de gemeenschappelijke Europese cultuur en de daaruit voortgekomen economische en sociale ordening.

3.2 Vormgeving van de wereld vanuit het christelijk geloof

3.2.1 Vormgeving van de wereld als gave en als opgave

93. In het licht van het christelijk geloof opent zich een bepaalde zienswijze op de mens: hij is geschapen naar het beeld van God, als zijn evenbeeld en daardoor bekleed met een unieke en onvervreembare waardigheid. Hij is geschapen als man en als vrouw; beiden komt gelijke waardigheid toe. Tegelijkertijd is hij verantwoordelijk voor de gehele schepping; de mens moet Gods vertegenwoordiger op aarde zijn (vgl. Gn 1,26-28). Zo is de mens geschapen en geroepen als zelfstandig, met rede begaafd, verantwoordelijk schepsel te leven in relatie met God, zijn schepper, met zijn medemensen en met alle schepselen. Dat wordt bedoeld als er wordt gesproken over de mens als persoon en over zijn unieke en onvervreembare waardigheid als persoon.

94. De bijbel spreekt ook van de gebrokenheid van de oorspronkelijke scheppingsorde, van de vervreemding van de mens van zijn eigenlijke bestemming. In de verhalen van de broedermoord van Kaïn op Abel, van de Toren van Babel en van de zondvloed wordt in beelden het door zonde en schuld, door hoogmoed en egoïsme, alsook door structurele ongerechtigheid bepaalde menselijk bestaan geduid. Er wordt evenwel ook tegelijkertijd getuigd van het aanbreken van de nieuwe schepping door het kruis en de opstanding van Jezus Christus, de gave van de vergeving en de verzoening en de nieuwe vrijheid.

Omdat de mensen in Jezus Christus al *zijn* verlost, hoeven zij zich niet zelf te verlossen, zowel wat betreft hun eigen bestaan als hun omgang met de wereld om hen heen. Dat maakt mensen vrij van zorg om zichzelf en streven naar macht. In plaats daarvan kunnen ze zich geheel en al wijden aan de dienst aan elkaar. Het christelijk geloof leeft van de hoop op de nieuwe schepping, waarin alle tranen worden gewist, en waarin “de dood niet meer zal zijn, geen rouw, geen geweent, geen smart” (Apk 21,4). De mensen kunnen dit rijk van God niet ‘maken’. Daarmee kan vaarwel worden gezegd tegen het dwangmatige perfectionisme en tegen de overbelasting. De christelijke hoop maakt het mogelijk datgene, wat in dit leven onvolkomen blijft, te verdragen en te eerbiedigen. Deze hoop geeft geen gedetailleerde aanwijzingen over hoe te handelen, maar neemt verantwoordelijkheid voor de wereld en de mensen. De hoop geeft licht en kracht, moed en vertrouwen, om zich in deze beperkte wereld in te zetten voor een menswaardige, vrije, rechtvaardige en solidaire ordening. Deze inzet in het licht van het rijk van God betekent getuigenis af te leggen van de waardigheid van de mens.

95. Ondanks de gebrokenheid van het menselijk bestaan is aan de door God geroepen mens met de schepping en de verlossing het vermogen gegeven, op een verantwoordelijke wijze vorm te geven aan de wereld. Dit vermogen ligt ten grondslag aan elke verplichting. De ethische eis ontspringt aan het door God gegeven vermogen tot verstandig en verantwoordelijk handelen. Aan een dergelijke bemoediging bestaat in de huidige toestand van ingrijpende veranderingen bijzondere behoefte.

3.2.2 Vormgeving van de wereld vanuit de ervaring van de geschiedenis en de heilsgeschiedenis

96. De oproep tot een verantwoordelijke vormgeving van het leven en de wereld geldt voor ieder afzonderlijk, maar mag niet beperkt blijven tot het individu. God heeft alle mensen geschapen als individu en als gemeenschapswezen en in de gemeenschap van het

volk van God bijeen laten komen. Het volk van God leeft vanuit de herinnering aan het verhaal van het erbarmen van God; het vertelt steeds weer verhalen van Gods erbarmen en viert dat in zijn feesten. Daaruit put het kracht en vertrouwen; het weet zich daardoor tegelijkertijd gemotiveerd voor de barmhartige en solidaire liefde voor de armen, zwakkeren en misdeelden. Het erbarmen maakt er ernst mee, dat ieder menselijk persoon, ook de zwakkere en de met schuld belaste, een onvervreemdbare waardigheid toekomt. Deze schat aan historische herinnering helpt om de nieuwe uitdagingen aan te kunnen.

97. De fundamentele historische ervaring is die van de bevrijding van het volk Israël uit de slavernij in Egypte. Die ervaring laat zien: God is genadig en barmhartig voor zijn volk; Hij wil dat de mensen leven en Hij bevrijdt ze opdat zij vrij worden. Hij wil tegelijkertijd, dat de mensen zich ten opzichte van hun medemensen net zo opstellen als Hij. Zo berust de maatschappelijke orde van de tien geboden (Ex 20,1-17; Dt 5,6-21) op de ervaring van de bevrijding en op het verbond van God met zijn volk. Die maatschappelijke orde is erop gericht, de in de bevrijding door God geschonken vrijheid door respect voor het leven, door gerechtigheid en barmhartigheid, alsmede door het getuigenis van de waarheid te verwezenlijken. De tien geboden zijn een richtingwijzer voor een leven in menselijke waardigheid, vrijheid, gerechtigheid en waarheid. Als zodanig vormen zij geen bijzonder bijbels ethos; veeleer nemen zij algemeen menselijke inzichten in zich op en bevestigen en bekrachtigen die op grond van de ervaringen in de geschiedenis van God met zijn volk.

98. De ervaring van Gods trouw, die ondanks menselijke ontrouw zijn verbond handhaaft, geeft hoop tegen de achtergrond van de vele contrasterende ervaringen uit de geschiedenis, de ervaring van de onrechtvaardigheid, de trouweloosheid en de leugenachtigheid. Gods trouw nodigt de mensen steeds opnieuw uit tot een handelen, dat

op een dusdanige wijze ruimte schept voor de rechtvaardige en genadige wil van God voor ieder afzonderlijk en voor allen, dat het de machten van het kwaad beteugelt en het goede bevordert. De bijbel oefent profetische kritiek uit op onrechtvaardige maatschappelijke situaties (Am 4,1; 5,7-15; 6,1-8; Js 1,15-17; 10,1-4 e.a.); zij zet zich vooral in voor de achtergestelden en voor de vreemdelingen (Ex 22,20-26; 23,6-9; Lv 19,11-18.33vv.; Dt 15,7-11; 24,17-22 e.a.). Zo wordt in grote delen van het Oude Testament de maatschappijvormende kracht van het bijbelse geloof duidelijk.

99. Het optreden en de boodschap van Jezus Christus liggen op de lijn van de wijze, waarop God en de geschiedenis door zijn volk worden ervaren. Jezus verbindt zijn Blijde Boodschap van de komst van het Rijk Gods en de uitnodiging tot het geloof met de oproep tot bekering (Mc 1,15), dat wil zeggen tot een leven dat geheel in het teken staat van God en zijn gerechtigheid en barmhartigheid en beide in het samenleven met de medemensen waar maakt. Jezus hernieuwt en vervult de oudtestamentische belofte van de bevrijding en het heil (Lc 4,16-30) en plaatst deze in de zaligsprekingen van de Bergrede geheel in het teken van de belofte van het leven voor de armen, de kleine mensen, de zachtmoedigen en de geweldlozen (Mt 5,3-12; Lc 6,20-26). Als Hij het gebod, heilig te zijn zoals God heilig is (Lv 19,2) aanhaalt (Mt 5,48) dan betekent dat voor Hem tegelijkertijd barmhartig te zijn zoals God barmhartig is (Lc 6,36). Met het gebod van de naastenliefde, ja zelfs van de liefde voor de vijand (Mt 5,43-47; Lc 6,27-28) neemt Jezus de gulden regel uit de overlevering van de mensheid op en overtreft die tegelijkertijd: "Alles wat gij wilt dat de mensen voor u doen, doet dat ook voor hen." (Mt 7,12; Lc 6,31). Jezus heeft deze houding niet alleen aan anderen geleerd, maar ook voorgeleefd. Hij was geheel mens voor de andere mensen. Hij is zelf de weg gegaan van de solidariteit, de barmhartigheid en de geweldloosheid. Op grond van zijn lijden en zijn gewelddadige dood is hij in alles solidair geworden met de mensen

(Fil 2,6-11). Kruis en wederopstanding van Jezus rechtvaardigen de hoop, dat God hen in alle en zeker in de menselijk gezien hopeloze situaties heil brengend nabij is.

3.2.3 *Vormgeving van de wereld als opgave van de kerk als volk van God*

100. De lijnen van het bijbelse ethos, die zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament zijn aangegeven, bepalen ook de structuur van het leven en de sociale boodschap van de kerk als volk van God. In de navolging van Jezus bestaat de kerk niet alleen voor zichzelf en zij mag zich ook niet alleen met zichzelf bezighouden. Ze heeft een zending voor alle mensen en voor alle volkeren (Mt 28,19). Ze moet in woord en daad getuigen van de blijde en bevrijdende boodschap van Gods aanwezigheid midden in ons leven en in onze geschiedenis. Haar boodschap van het heil geldt zowel voor de individuele mens, als de samenleving van de mensen en de volkeren. De kerk heeft daarmee een publieke boodschap en een verantwoordelijkheid voor het gehele volk en de mensheid.

101. Daarom mogen geloof en leven, verkondiging en praktijk van de kerk zowel in de eigen houding van de kerk, als in haar boodschap, niet van elkaar gescheiden worden. De christenen kunnen niet het brood delen aan de tafel van de Heer, zonder ook het dagelijks brood te delen. Een wereld zonder heil zou slechts een heilloze wereld tot gevolg kunnen hebben. De inzet voor menselijke waardigheid en voor mensenrechten, voor gerechtigheid en solidariteit is voor de kerk constitutief en een verplichting, die voortkomt uit haar geloof in Gods solidariteit met de mensen en uit haar roeping, teken en werktuig te zijn van de eenheid en de vrede in de wereld. Ook in het streven naar wederzijdse toenadering en naar eenheid proberen de afzonderlijke kerken gevolg te geven aan hun roeping en voor te gaan in de verzoening.

102. De sociale boodschap die de kerken op basis van het bijbelse ethos in

groeiende gemeenschappelijkheid op maatschappelijk niveau naar buiten brengen, is het resultaat van de reflectie over menselijke ervaringen in verschillende historische situaties en culturen. De christelijke sociale leer is daarom geen abstract systeem van normen; veeleer komt zij voort uit de steeds weer nieuwe reflectie op de menselijke ervaring in het verleden en heden in het licht van het christelijk mensbeeld. Zij biedt geen technische oplossingen en concrete aanwijzingen over hoe te handelen, maar biedt perspectieven, waardeoriëntaties, oordeels- en handelingscriteria. Zij heeft zowel een profetisch-kritische als een bemoedigende, verzorgende en genezende functie.

3.3 Fundamentele ethische perspectieven

3.3.1 *Het dubbele gebod van de naastenliefde*

103. De herinnering aan Gods erbarmen legt de grondslag voor het dubbele gebod van de liefde tot God en de naastenliefde (Mc 12,28-31), waarin het menselijke handelen zijn fundamentele bijbelse oriëntatie vindt. Dit dubbele gebod geldt volgens nieuwtestamenteel getuigenis als samenvatting van alle andere geboden en is in die zin "vervulling van de wet" (R.om 13,8-10). Jezus stelt het dubbele gebod van de liefde tot God en de naastenliefde gelijk met het gehalte van de oudtestamentische wet (vgl. Mt 22,34-40). Het is de basisnorm, waarin het bijbelse ethos als gemeenschapsethos ligt verankerd. Daarin blijft de aanspraak niet beperkt tot de gemeenschap van het volk Israël of tot de bijbelse gemeenschap. In het gebod de vreemdeling lief te hebben "als u zelf" (Lv 19,34) en in het gebod van de liefde voor de vijand (Lc 6,27.35) worden alle grenzen overschreden. Alle medemenselijke betrekkingen worden vrij van vijandigheid en de medemenselijke solidariteit heeft geen grenzen meer. Zo komt in de eenheid van de liefde tot God en de naastenliefde de samenhang tot uitdrukking, die bestaat tussen de verbondenheid met God en de verantwoordelijkheid voor de wereld, tussen geloof en ethos als zede-

lijke basisidee van de bijbelse traditie.

104. Liefde tot God zonder naastenliefde blijft abstract, ja uiteindelijk zelfs onwerkelijk: “Maar als iemand zegt dat hij God liefheeft, terwijl hij zijn broeder haat, is hij een leugenaar. Want als hij zijn broeder die hij ziet niet liefheeft, kan hij God niet liefhebben die hij nooit heeft gezien” (1Joh 4,20). Daarom wordt de liefde tot God daadkrachtig in de naastenliefde, zoals omgekeerd de geleefde naastenliefde leidt tot de liefde tot God. Als dus liefde tot God en naastenliefde, geloof en ethos, belijdenis als mede viering van het geloof en praktijk der gerechtigheid niet van elkaar kunnen worden gescheiden, dan moet het dubbele gebod van de liefde ook gevolgen hebben voor de structurele dimensie: in de strijd om de opbouw van een samenleving, die niemand buitensluit en die levenskansen waarborgt voor iedereen.

3.3.2 Voorkeur voor de armen, zwakkeren en achtergestelden

105. De christelijke naastenliefde kiest bij voorkeur de kant van de armen, de zwakkeren en de achtergestelden. Zo wordt de voorkeur voor de armen tot het verplichtende criterium voor het handelen. De ervaring van de bevrijding uit de slavernij, die getuigt van Gods voorkeur voor zijn arme, geknechte volk, wordt in de ethiek van het volk Israël tot het bindende hoofdmotief en tot het centrale argument voor de eis tot gerechtigheid in de omgang met de zwakste leden van de samenleving: het recht van de armen wordt gemotiveerd door de herinnering aan de redding uit de slavernij: “Ge moogt de rechten van vreemdeling of wees niet schenden en het kleed van een weduwe niet in pand nemen. Bedenkt dat ge slaaf zijt geweest in Egypte, en dat de Heer uw God u daaruit verlost heeft. Daarom gebied ik u zo te handelen” (Dt 24,17 vv.). Op een bijzonder indringende manier stellen de profeten ongerechtigheid, uitbuiting en onderdrukking aan de kaak, die het leven van Israëls samenleving vergiften, en zij onderwerpen de verantwoordelijken aan Gods oordeel (Am

2,6 vv., e.a.). Daarbij gaat het niet om vernietiging, maar om de redding van de gehele gemeenschap van Gods volk. Bepalend is: de levendmakende omgang met de armen en de verwezenlijking van recht en gerechtigheid zijn een indicatie voor de trouw aan het verbond van God.

106. In de passage over het Laatste Oordeel van het evangelie van Matteüs, komt de samenhang tussen de voorkeur van God voor de armen en het rechtvaardige doen van de mensen zeer concreet tot uiting. Jezus Christus maakt de beslissing over de definitieve gemeenschap met God van de mensen afhankelijk van de geleefde solidariteit met de geringsten. “Komt, gezegenden van mijn Vader, en ontvangt het Rijk dat voor u gereed is vanaf de grondvesting der wereld. Want Ik had honger en gij hebt Mij te eten gegeven, Ik had dorst en gij hebt Mij te drinken gegeven, Ik was vreemdeling en gij hebt Mij opgenomen, Ik was naakt en gij hebt Mij gekleed, Ik was ziek en gij hebt Mij bezocht, Ik was in de gevangenis en gij hebt Mij bezocht ... Voorwaar, Ik zeg u: al wat gij gedaan hebt voor een dezer geringsten van mijn broeders hebt gij voor mij gedaan” (Mt 25,34-36.40). De verzoenende ontmoeting met de armen, de solidariteit met hen, wordt tot een plaats van de ontmoeting met God.

107. In de voorkeur voor de armen als hoofdmotief van maatschappelijk handelen wordt de eenheid van de liefde tot God en de naastenliefde concreet. In het perspectief van een christelijke ethiek moet daarom elk handelen en beslissen in samenleving, politiek en economie afgemeten worden aan de vraag in hoeverre het de armen betreft, helpt en hen in staat stelt, zelf verantwoordelijkheden op zich te nemen. Daarbij is de bijbelse voorkeur voor de armen erop gericht, allen deel te laten hebben aan het maatschappelijk leven en te voorkomen dat mensen worden buitengesloten. Ze blijft zich verplaatsen in het perspectief van de mensen die leven in de schaduw van de welvaart en die noch een lobby hebben, noch zichzelf als maatschappelijke groepering

kunnen doen gelden. Zij richt de blik op de gevoelens van de mensen, op beledigingen en vernederingen van achtergestelden, op het ondraaglijke, het menonwaardige, op structurele ongerechtigheid. Zij verplicht de welvarenden tot delen en tot bondgenootschappen van solidariteit.

3.3.3 Gerechtigheid

108. Als de christenen het bijbelse getuigenis samen lezen met de actuele uitdagingen, doen ze niet alleen ethische oriëntaties op voor hun eigen handelen; er komen veeleer ook ethische inzichten uit voort, die betrekking hebben op het institutionele kader van de maatschappij. Daartoe hoort vooral het begrip van de gerechtigheid. Gerechtigheid is een sleutelbegrip uit de bijbelse overlevering, dat alles omvat, wat bepalend is voor een compleet leven van de mensen. Gerechtigheid staat in de bijbel in verband met vrede, vrijheid, verlossing, genade, heil.

109. In de oudere filosofische en theologische discussie werd de idee van de gerechtigheid gezien als fundamenteel ordeningsprincipe van de maatschappij. Dat houdt in dat ieder recht heeft op het zijne, en dat betekent dat ieder er recht op heeft als persoon erkend te worden en een menswaardig bestaan te leiden. Iedereen heeft er recht op de fundamentele materiële en immateriële mogelijkheden te hebben, zijn leven in eigen verantwoordelijkheid gestalte te geven en mee te kunnen werken en beslissen bij de inrichting van het maatschappelijke leven. Iedereen heeft daarmee ook recht op datgene, wat hij op grond van algemeen erkende regels op eigen kracht heeft gepresteerd respectievelijk verdiend. Dit recht van het individu dient door alle anderen en door het geheel van de maatschappij gerespecteerd te worden, zoals omgekeerd eenieder de rechten van de anderen en van het geheel van de maatschappij moet respecteren. Alleen door een dergelijke gerechtigheid is het mogelijk, de vrede in de maatschappij en in de wereld te waarborgen.

110. In de theologische traditie is de idee van de gerechtigheid ingedeeld naar de verschillende relatieniveaus. Dat houdt in dat het individu tegenover de staat respectievelijk het geheel van de maatschappij de verplichting heeft die wettelijke rechtvaardigheid (*iustitia legalis*) wordt genoemd; omgekeerd heeft de staat een verplichting tegenover het individu in de zin van de verdelende rechtvaardigheid (*iustitia distributiva*). Beide zijn gericht op de rechtvaardige verdeling van rechten en plichten in de gemeenschap. Bovendien moeten de relaties tussen de verschillende delen van de maatschappij worden gevormd naar maatstaven van de gerechtigheid; dit zegt de ruilrechtvaardigheid (*iustitia commutativa*) die met het oog op de situatie in de economie ook het gebod van de eerlijkheid in de economische betrekkingen omvat.

111. Hoe belangrijk en behulpzaam voor het vormen van maatschappelijke relaties een dergelijke indeling ook moge zijn, onder de omstandigheden van de moderne maatschappij is dat niet voldoende. Daarom heeft het begrip van de sociale gerechtigheid als hoger ideaal ingang gevonden in de sociale ethiek van de kerken. Dat ideaal houdt in dat ten aanzien van reëel verschillende basisveronderstellingen het een gebod van de gerechtigheid is, bestaande onderscheiden op grond van ongelijkheden uit te bannen en gelijke kansen en gelijkwaardige levensvoorwaarden te scheppen voor alle delen van de maatschappij.

112. In het begrip van de sociale gerechtigheid komt tot uiting dat sociale ordeningen veranderd kunnen worden en dat zij besloten liggen in de gemeenschappelijke morele verantwoordelijkheid van de mensen. Bij de verwezenlijking van gerechtigheid hoort daarom dat alle delen van de maatschappij deel hebben aan de vorming van rechtvaardige relaties en verhoudingen en in staat zijn hun eigen gemeenschapsbijdrage te leveren. "Zoeken naar gerechtigheid is een beweging in de richting van hen, die als armen en machtelozen aan de rand van het sociale en economische leven bestaan en die

hun aandeel en deelname niet op eigen kracht kunnen verbeteren. In zoverre heeft sociale gerechtigheid voor allen die zijn aangewezen op ondersteuning en bijstand terecht het karakter van partijkiezen ... Zij beperkt zich niet enkel tot de persoonlijke zorg voor achtergestelden, maar is gericht op het weg nemen van de structurele oorzaken voor het gebrek aan aandeel in en deelname aan maatschappelijke en economische processen.”⁸

113. Er moeten dus structuren worden geschapen die het individu in staat stellen op verantwoordelijke wijze deel te nemen aan het maatschappelijke en economische leven. Daartoe behoort, naast het politieke deelnamerecht, de toegang tot arbeids- en werkgelegenheidsmogelijkheden die een menswaardig, met de meerderheid van de bevolking vergelijkbaar leven en effectieve medewerking aan het algemeen welzijn mogelijk maken. Om deel te kunnen nemen en de mogelijkheid te hebben in de publieke opinievorming te worden gehoord en begrepen, is ook een onderwijssysteem noodzakelijk waarin naast beroepstechnische vaardigheden ook politiek inzicht en het vermogen tot politiek engagement worden onderwezen.

114. Bij de verwezenlijking van sociale gerechtigheid heeft het bijbelse ethos een bevrijdende en stimulerende functie. Het bijbelse ethos blijft namelijk niet beperkt tot de eis tot gerechtigheid. De mens heeft ook behoefte aan persoonlijke toewijding, liefde en barmhartigheid. Zo is de barmhartigheid een vervulling van de gerechtigheid, die die gerechtigheid tegelijkertijd overtreft. Juist daarom heft de barmhartigheid de eisen van de gerechtigheid niet op. De christelijke barmhartigheid veronderstelt gerechtigheid veeleer en zij moet haar authenticiteit bewijzen in de motivatie en in de vastbeslotenheid tot gerechtigheid tegenover eenieder in de strijd tegen onrechtvaardige structuren en in de inzet voor de opbouw van een rechtvaardiger samenleving.

3.3.4 Solidariteit en subsidiariteit

115. Een rechtvaardige samenleving berust op de beide, elkaar aanvullende beginselen van de solidariteit en de subsidiariteit. Zij brengen tot uiting dat ieder mens een unieke persoon is en als zodanig tegelijkertijd een sociaal wezen.

116. Het begrip solidariteit wordt zowel in de gewone taal als in het politieke taalgebruik zo vaak gebruikt, dat het niet makkelijk is het precies te definiëren en te beschermen tegen misbruik. Solidariteit betekent in de eerste plaats het feit van menselijke verbondenheid en medemenselijke lotsverbondenheid. Als mensen op grond van wat zij gemeenschappelijk hebben en waarin zij van elkaar afhankelijk zijn ontdekken, dat zij ondanks allerlei verschillen toch een ‘wij’ vormen, kan daaruit een impuls ontstaan tot solidair handelen. Want het feit van de verbondenheid respectievelijk van de afhankelijkheid daagt uit tot een ethische vormgeving, en in deze zin is solidariteit onderwerp en resultaat van een beslissing. Mensen die zich solidair verbonden weten, zien en beogen gemeenschappelijke belangen en gaan niet zelfzuchtig op zoek naar voordeeltjes, als dat ten koste gaat van derden of van de gemeenschap.

117. De bereidwilligheid tot solidair handelen moet niet alleen op het direct overzichtelijke tussenmenselijke gebied, maar ook op de sociale betrekkingen tussen de maatschappelijke groeperingen en krachten zijn stempel drukken. In die zin ziet de Encycliek *Sollicitudo rei socialis* solidariteit als de vaste en duurzame vastberadenheid zich in te zetten voor het ‘algemeen welzijn’ en dat betekent voor het welzijn van allen en van iedereen afzonderlijk. “Diegenen, die de grootste invloed hebben, omdat zij beschikken over een groter aantal goederen en diensten, moeten zich verantwoordelijk voelen voor de zwaksten en bereid zijn, anderen deel te laten hebben aan hun bezit. Op dezelfde lijn van solidariteit zouden de zwaksten op hun beurt geen puur passieve of vijandige houding ten opzichte van de maatschappij moeten aannemen, maar zelf doen wat hun toekomst, waarbij ze zeker

8. *Gemeinwohl und Eigennutz. Eine Denkschrift der Evangelischen Kirche in Deutschland*, 1991, 155.

ook hun legitieme rechten doen gelden. De groepen van de middenklasse op hun beurt zouden niet egoïstisch moeten vasthouden aan hun eigenbelang, maar ook oog moeten hebben voor de belangen van anderen.”⁹

118. Deze maatstaf geldt dienovereenkomstig ook voor de internationale betrekkingen. De huidige mondiale wederzijdse afhankelijkheid moet veranderen in een wereldwijde solidariteit, die de rijke industrielanden verplicht tot ontwikkelingshulp als hulp bij de zelfhulp en tot het afschaffen van het protectionisme. De goederen van de schepping zijn voor iedereen bedoeld. Wat menselijke arbeid door verwerking van grondstoffen oplevert moet het welzijn van allen in gelijke mate dienen.

119. Zo komt in het grondbeginsel van de solidariteit een fundamenteel principe van de vormgeving van de samenleving tot zijn recht. In dat principe vindt het inzicht zijn neerslag, dat in de samenleving ‘iedereen in hetzelfde schuitje zit’ en dat een sociaal rechtvaardig evenwicht noodzakelijk is voor een vreedzaam en vruchtbaar met elkaar leven. Dit geldt zowel binnen een samenleving als in bredere, wereldwijde context.

120. Zoals de gelijke menselijke waardigheid van allen verlangt dat de inrichting van de samenleving gebeurt volgens het principe van de solidariteit, zo daagt het er tegelijkertijd toe uit om rekening te houden met de unieke waardigheid van ieder individu en daarmee met het vermogen van ieder menselijk persoon, verantwoording af te leggen en verantwoordelijkheid te dragen. Daarom staat naast de solidariteit het beginsel van de subsidiariteit. Het is de taak van de staat, de verantwoordelijkheid van het individu en van de kleine gemeenschappen mogelijk te maken en te bevorderen. Daarom moeten de maatschappelijke structuren volgens het principe van de subsidiariteit zo gevormd zijn, dat het individu en de kleine gemeenschappen de speelruimte hebben zich zelfstandig en met een eigen verantwoordelijkheid te kunnen ontplooien. Het dient vermeden te

worden dat de samenleving, de overheid of ook de Europese Unie bevoegdheden opeist, die net zo goed of beter op hun plaats zouden zijn bij vrije instellingen of op een lager niveau van de gemeenschap. Anderzijds moeten het individu en de kleine gemeenschappen echter ook de hulp krijgen, die hen in staat stelt tot zelfstandig, op zelfhulp en op het algemeen belang gericht handelen.

121. Deze dubbele betekenis van de subsidiariteit dient juist in de huidige situatie in herinnering te worden geroepen. Serieus nemen van het beginsel van de subsidiariteit betekent afscheid nemen van het verlangen naar een staat, die op paternalistische wijze de burgers van de wieg tot het graf verzorgt. Het gaat er daarentegen om, eigen verantwoordelijkheid en eigen initiatief te bevorderen. Het gaat erom, zowel in de bedrijven als in de samenleving de beschikbare menselijke vermogens, ideeën, initiatieven en sociale creativiteit tot hun recht te laten komen en de vernieuwing van de sociale cultuur te bevorderen. Aan de andere kant komt het niet overeen met de zin van het beginsel van de subsidiariteit, wanneer men het eenzijdig opvat als beperking van de bevoegdheden van de overheid. Gebeurt dat, dan worden het individu en de kleinere gemeenschappen, in het bijzonder de gezinnen, opgezadeld met lasten die hun in vergelijking met andere delen van de samenleving aanzienlijke beperkingen opleggen. Juist de zwakkeren hebben hulp nodig om zichzelf te kunnen helpen. Solidariteit en subsidiariteit horen dus bij elkaar en vormen samen een tweetal criteria voor de vormgeving van de samenleving in de zin van de sociale gerechtigheid.

3.3.5 Duurzaamheid

122. De solidariteit heeft niet alleen betrekking op de huidige generatie; de verantwoordelijkheid voor de komende generatie ligt erin opgesloten. De huidige generatie mag niet ten koste van de kinderen en van de kinderen van die kinderen handelen, de hulpbronnen verbruiken, de economie uithollen, schulden maken en het milieu belasten.

9. Johannes Paulus II, Encycliek *Sollicitudo rei socialis* (30 december 1987), 39.

Ook de komende generaties hebben het recht om te leven in een intact milieu en gebruik te maken van de natuurlijke hulpbronnen. Met het principe van de duurzaamheid en de roep om een duurzame ontwikkeling met toekomstperspectieven, probeert men de laatste tijd uitdrukking te geven aan dit uitgangspunt.

123. Duurzaamheid is vooral verbonden met verantwoordelijkheid voor de schepping. In het bijbelse denken vindt die dimensie van de verantwoordelijkheid zijn oorzaak in de voorstelling dat de mens een schepsel onder medeschepselen is (Gn 1-2; Ps 8; 104). Hij is gebonden aan een gemeenschappelijk lot dat hij deelt met alle schepselen. Hij heeft een bijzondere verantwoordelijkheid voor de rest van de schepping. Hij moet de aarde bebouwen en beschermen (Gn 2,15), dat wil zeggen haar cultiveren en in een bewoonbare levensruimte omvormen en als zodanig beschermen. De bijzondere positie van de mens rechtvaardigt geen willekeurige en uitbuitende omgang met de niet-menselijke schepping. Veeleer verplicht het de mensen als rentmeester van God op te komen voor de schepping en er eerbiedig en behoedzaam mee om te gaan.

124. In sommige bijbelse teksten komt tot uiting dat heil of onheil van de mensen en vrede of onvrede tussen hen, tegelijk ook harmonie of verwoesting, vrede of onvrede betekent voor planten en dieren en voor de hele natuur. Daarop wijzen zowel de verhalen van de zondvloed en van Gods verbond met Noach (Gn 6-9) als het profetische visioen van de door de Messias aangeduide paradijselijke vrede (Js 11,1-9). Volgens Paulus wacht de gehele schepping met smart op de glorierijke vrijheid van de kinderen Gods (Rom 8,20-22). Ook al bevatten zulke bijbelse uitspraken geen ecologisch ethos in de moderne zin, toch duiden ze aan dat er een grote mate van verstrengeling bestaat tussen alle gebieden van de werkelijkheid. Een menselijke samenleving kan slechts dan gereed zijn voor de toekomst, als ze rekening houdt met die overkoepelende ecologische samen-

hang.

125. De christelijke sociale leer zal in de toekomst, meer dan tot nu toe, het bewustzijn moeten wekken van de verstrengeling van de sociale, economische en ecologische problematiek. Ze moet de grondgedachte van de bescherming van de schepping verbinden met die van een vormgeving van de wereld, die rekening houdt met de inbedding van alle maatschappelijke processen in het – elk menselijk doen bepalende – omvattende netwerk van de natuur. Alleen zo kunnen de mensen recht doen aan hun verantwoordelijkheid voor de komende generaties. En juist dat is wat het kernbegrip duurzame ontwikkeling, dat wil zeggen een ontwikkeling die recht doet aan het milieu, tot uiting wil brengen.

4 Basisconsensus over een duurzame samenleving

126. De in het vorige hoofdstuk uit bijbelse boodschap en christelijk geloof ontwikkelde ethische perspectieven vormen de basis voor de bijdrage van de kerken aan de verdere ontwikkeling van een menswaardige, vrije, rechtvaardige en solidaire ordening van samenleving en staat. Deze perspectieven en maatstaven zijn geen onrealistische postulaten, maar weerspiegelen een lange termijn-denken dat zich niet van de wijs laat brengen door vermeende noodzakelijkheden of door belangen op korte termijn. Ze kunnen in de door christelijk denken gevormde Europese cultuur ook door niet-christenen worden geaccepteerd en dragen daarmee bij tot het herwinnen van de ethische basisconsensus, waarop politiek, economie en maatschappij zijn aangewezen. Die consensus dreigt tegenwoordig verloren te gaan en moet onder veranderde maatschappelijke omstandigheden worden teruggevonden. Alleen een dergelijke basisconsensus maakt het mogelijk dat er onder de bevolking eensgezindheid ontstaat over de belangrijkste perspec-

tieven van een duurzame samenleving en biedt mogelijkheden om de bedreigende economische en sociale problemen te kunnen overwinnen.

127. Basisconsensus betekent niet harmonie, maar een voldoende mate van overeenstemming, ondanks bestaande tegenstellingen. Hoe complexer de maatschappelijke verhoudingen worden, des te breder wordt het veld waar opvattingen met elkaar botsen en de meerderheid of de hoogste instanties uiteindelijk beslissen. Voor vele kwesties bestaat er onder de bevolking geen daadwerkelijke consensus, maar slechts een accepteren van compromissen. Des te belangrijker wordt het echter overeenstemming te bereiken over bepaalde basiselementen van de sociale orde, op grond waarvan dan methodes kunnen worden ontwikkeld, om met elkaar de verschillende overtuigingen en beoordelingen tot een vergelijk te brengen en beslissingen mogelijk te maken, waarmee alle betrokkenen kunnen leven.

128. Waar maatschappijvormen vroeger naar buiten toe waren afgegrensd en overzichtelijk waren samengesteld uit kleine eenheden, worden moderne samenlevingen gekenmerkt door de complexe samenwerking van een groot aantal instituties met een uiteenlopende reikwijdte, een uiteenlopende doelgerichtheid en die uiteenlopende eisen stellen. Hier volstaat het niet meer, alleen het handelen van personen aan een ethische beoordeling te onderwerpen. Er dient ook te worden gekeken naar de regels en de omstandigheden, waaronder het handelen van de individuen plaatsvindt en bepaalde uitwerkingen ten gevolg heeft. In hoeverre de waardigheid van alle mensen wordt gerespecteerd, hoe groot de sociale ongelijkheid is en in hoeverre de natuurlijke fundamenten van het leven worden beschermd of uitgebuit, is niet slechts een kwestie van individuele goede wil, maar vooral van de juridische, economische en sociale omstandigheden, waaronder mensen hun leven leiden. Zij vormen daarom het primaire onderwerp van een bezinning op de basis van een duurzame samenleving.

129. De moderne ideeën over het menselijk samenleven hebben het mogelijk gemaakt dat mensen met verschillende overtuigingen, bedoelingen en behoeften de weg vinden naar vreedzaam met elkaar leven in vrijheid en tolerantie. Op deze ideeën berusten de ideaalbeelden van de open, pluralistische samenleving, van de democratische rechts- en verzorgingsstaat en van de op vrijheid, mededinging en sociale verantwoordelijkheid gebouwde sociale markteconomie.

Zij vormen al sinds lange tijd de westerse maatschappij en worden ondertussen in toenemende mate ook wereldwijd bepalend. Hoezeer die ideeën in de geschiedenis hun waarde ook hebben bewezen, de verwezenlijking ervan berust toch op ethische voorwaarden, die zij zelf niet kunnen garanderen. De democratie kan niet gedijen zonder de morele basisconsensus over algemene mensenrechten en zonder erkenning van de rechtsorde, en de markteconomie is evenzeer op de betrouwbaarheid en integriteit van de economische actoren aangewezen, als bij de opvoeding van kinderen en jongeren, die evenmin economisch te organiseren valt. Bovendien hebben ook vrije mensen niet alleen politieke rechten en economische goederen nodig, maar vooral de mogelijkheden, hun leven onder eigen verantwoordelijkheid en zinvol gestalte te geven, medemenselijkheid te tonen en te ontvangen, alsmede erkenning te krijgen voor hun persoonlijke kwaliteiten. Het economische denken neigt ertoe, het menselijk leven te beperken tot de economische dimensie en zo de culturele en sociale verbanden van het menselijk leven te verwaarlozen. De sociaal-ethische tradities van de christelijke kerken daarentegen leggen de nadruk op het geheel, de niet-verrekenbare eenheid van menselijke hoop en de veelheid aan menselijke rechten en plichten.

4.1 Mensenrechten

130. Voor het christendom vormen de mensenrechten de uitdrukking van de waardigheid, die alle mensen toekomt op grond van de opvatting dat de mens

geschapen is naar het beeld van God. De erkenning van de mensenrechten betekent tegelijkertijd de erkenning van de plicht om ook op te komen voor de rechten van de medemensen en hun rechten als grens van de eigen vrijheid te aanvaarden. Van verwezenlijking van de mensenrechten kan slechts dan sprake zijn als de rechtsorde van de staat de elementaire rechten van ieder mens, onafhankelijk van zijn geslacht, zijn afkomst of zijn individuele kenmerken, beschermt en als deze ordening door allen wordt erkend. De plicht tot erkenning van en inzet voor de mensenrechten houdt echter niet op bij de landsgrenzen. Een maatschappelijke orde die de idee van de mensenrechten verwezenlijkt, zal pas zijn bereikt als die rechten wereldwijd worden erkend en beschermd. Zover is het nog lang niet.

131. Het 'ontdekkingsverhaal' van de mensenrechten laat zien, dat zij steeds zijn geformuleerd als reacties op elementaire ervaringen van onrecht en leed. Waar mensen oog krijgen voor het leed van medemensen, beginnen zij zich af te vragen waar een dergelijk leed structureel op berust en of men er, door een verandering van sociale en politieke verhoudingen, die dat leed veroorzaken of bevorderen, iets aan kan doen. De minimumeisen die aan mensenrechten gesteld kunnen worden, zijn altijd voor verbetering vatbaar, omdat de betekenis van garanties op het gebied van de mensenrechten pas volledig zichtbaar wordt, wanneer men te maken krijgt met de gevolgen van een inperking van die mensenrechten. Het historische ontwikkelingsproces maakt een voortdurende verdere ontwikkeling van de bescherming van de mensenrechten noodzakelijk.

132. Er hebben zich drie soorten mensenrechten ontwikkeld:

- Individuele vrijheidsrechten die bescherming garanderen tegen schendingen op het gebied van de persoonlijke vrijheid door derden of door de staat: vrijheid van religie, vrijheid van meningsuiting en gewetensvrijheid; het recht op een eerlijk proces; bescherming van de privé-sfeer, het huwelijk

en het gezin; vrijheid van beroep en vrijheid van vestiging.

- Politieke rechten op medezeggenschap, die de mogelijkheden bieden, zelf invloed uit te oefenen op het openbare leven: vrijheid van vergadering en vrijheid van vereniging, actief en passief kiesrecht, vrijheid van drukpers.

- Economisch-sociale en culturele grondrechten, die de aanspraak op deelname aan de levensmogelijkheden van de samenleving rechtvaardigen en kansen voor menselijke ontplooiing waarborgen: recht op onderwijs en op deelname aan het culturele leven, recht op arbeid en op eerlijke arbeidsomstandigheden, recht op eigendom, recht op sociale zekerheid en gezondheidszorg, op huisvesting, op ontspanning en op vrije tijd.

Het waarborgen van deze drie soorten rechten is afhankelijk van verschillende omstandigheden. Omstreden is vooral in hoeverre de economische, sociale en culturele aanspraken kunnen en moeten worden gewaarborgd door overheidsmaatregelen. In ieder geval hebben de overheden de verplichting zich in te zetten voor de realisering van die rechten.

133. De uitoefening van de individuele grondrechten (bijvoorbeeld de vrijheid van beroepskeuze) wordt in veel gevallen pas mogelijk door mogelijkheden tot sociale participatie (door bijvoorbeeld onderwijs). De voor een dynamische economie en samenleving noodzakelijke individuele bereidwilligheid om te leren, om zich aan te passen, om mobiel te zijn en om risico's te nemen, wordt bevorderd door een bescherming tegen elementaire levensrisico's. De instellingen van de verzorgingsstaat, de sociale zekerheid, het onderwijs, de gezondheidszorg en het stelsel van de sociale voorzieningen hebben zich daarom ontwikkeld tot een constitutief element van de westerse maatschappelijke orde. Aan hen wordt een zelfstandige morele waarde toegekend, omdat zij de belichaming vormen van het solidaire opkomen voor een sociaal rechtvaardig aandeel van allen aan de

bestaanmogelijkheden. De verzorgingsstaat mag daarom niet als een ondergeschikt en in het kader van een bepaalde doelmatigheid 'afslankbaar' aanhangsel van de markteconomie worden beschouwd. Veeleer heeft die verzorgingsstaat een zelfstandige morele waarde en belichaamt hij aanspraken, die de verantwoordelijke maatschappij en haar tot gemeenschappelijke solidariteit bereidwillige burgers stellen aan de vormgeving van het economische systeem. Het duurzame prestatievermogen en de groeiende opbrengst van dat economische systeem vormen wederom de voorwaarden voor het betaalbaar blijven van de instellingen van de verzorgingsstaat.

134. De principes van de democratie, de rechtsstaat en van de verzorgingsstaat, zijn in de praktijk meestal niet helemaal te verwezenlijken. Niet alle bevolkingsgroepen zijn in staat zich in gelijke mate te organiseren en hun wensen in te brengen in politieke processen. Niet allen hebben gelijke toegang tot informatie. Daardoor ontstaan blijvende verschillen in de politieke en economische machtsverhoudingen. Het zijn vooral werklozen, armen, gezinnen, buitenlanders, jongeren alsmede degenen die op verschillende terreinen achtergesteld zijn, voor wie het moeilijker is dan voor anderen hun recht te halen in een steeds gecompliceerder wordend rechtssysteem. Zonder competent juridisch advies en juridische bijstand is het niet mogelijk tegenover instanties of voor een rechtbank, maar vaak ook tegenover andere privé-personen, de door de rechtsorde geboden kansen te benutten. Zelfs op het gebied van de sociale voorzieningen bestaat geen enkele garantie dat die primair ten goede komen aan de mensen, die er de grootste behoefte aan hebben. Ook hier bereiken degenen meer die in staat zijn hun belangen effectief te doen gelden.

135. Tegenover die tendensen houdt de christelijke voorkeur voor de armen, zwakkeren en achtergestelden vast aan de plicht van de sterkeren, op te komen voor de rechten van de zwakkeren. Dat is op lange termijn ook in het belang van de gemeenschap en daarmee van de

sterksten. Een maatschappij die de aankomende generatie en haar ouders verwaarloost, zet haar eigen toekomst op het spel. Wie werklozen en buitenlanders buitensluit, laat de mogelijkheid onbenut, gebruik te maken van hun capaciteiten en hun ervaring. En als aan chronisch zieke mensen en gehandicapten geen menswaardig bestaan kan worden geboden, worden daarmee elementaire maatstaven van het samenleven in de samenleving in twijfel getrokken.

4.2 Liberaal-sociale democratie

136. De erkende en gewaarborgde mensenrechten leveren ideaalbeelden voor de staatsorde, die het Duitse volk zichzelf "in verantwoording voor God en de mensen" (preambule van de Duitse grondwet) heeft gegeven. Dat houdt in dat democratie, rechtsstaat, verzorgingsstaat en federalisme de fundamentele principes vormen van de structuur van de staat. Ze komen in de Duitse grondwet tot uiting in de artikelen 1 tot en met 20, die de kern vormen van de grondwet. In artikel 1 zijn het principe van de menselijke waardigheid en het getuigenis "van de onaantastbare en onvervreembare mensenrechten als fundament van elke menselijke gemeenschap, van de vrede en de gerechtigheid in de wereld" vastgelegd.

137. Het begrip van de Bondsrepubliek Duitsland als liberaal-sociale democratie vormt onverminderd het fundament voor een duurzame basisconsensus. Daarbij moet democratie worden gezien als een vorm van staatsgezag en van maatschappelijke integratie, waarin sociale conflicten worden opgenomen in geweldloos geregelde, openbare opinie- en besluitvormingsprocessen. Daarom is de deelname van alle burgers – deels in de vorm van vertegenwoordiging – aan de regeling van alle aangelegenheden die op hen betrekking hebben, van wezenlijk belang voor de democratie. De typering van de democratie als 'sociaal', accentueert, dat die deelname door alle burgers niet alleen formeel door de rechtsstaat, maar ook materieel door de verzorgingsstaat gewaarborgd moet wor-

den. Als 'liberaal' geldt de democratie ook dan, als zij omwille van de vrijheid van allen relatieve ongelijkheden accepteert, zolang die niet de basis vormen voor politieke onderdrukking en uitbuiting.

138. In de democratie is de openbaarheid het forum van de politieke besluitvorming. Het streven naar eensgezindheid en ondubbelzinnigheid en het menselijke verlangen naar harmonie, staan op gespannen voet met verscheidenheid, vrijheid en concurrentie van meningen en de nodige daarmee verbonden politieke strijd. Die moet omwille van de vrijheid de ruimte krijgen. De democratie kan niet zonder het forum van een brede en goed geïnformeerde publieke opinie, die de invloed van de partijen kritisch begeleidt en afbakt. De rol van de publieke media is vanwege hun grote betekenis voor de politieke wilsvorming en cultuur al sinds lange tijd omstreden. Zij kunnen een instituut zijn dat waakzaam de machtsuitoefening controleert, maar zij kunnen ook een invloedrijk instrument van manipulatie zijn. Daarom is het een concreet gebod voor de liberale democratie hun innerlijke en uiterlijke vrijheid en hun onafhankelijkheid, alsmede hun veelsoortigheid te waarborgen. Ook in de publieke opinie is veelstemmigheid en pluraliteit een basisvoorwaarde voor het democratische proces.

139. Voor de overheid betekent de waarde 'vrijheid' niet slechts een begrenzing van haar mogelijkheden om invloed uit te oefenen en van haar recht om in te grijpen. De verplichting van alle betrokkenen in de arbeidsverhoudingen respect te hebben voor de waardigheid van de ander, vereist wetgeving en overeenkomsten ter bescherming van de werknemer, die in overeenstemming zijn met de CAO-akkoorden. De zakelijke vrijheid vereist maatregelen van overheidswege ter bescherming van de concurrentiestrijd. Met het oog op de asymmetrische informatieverdeling en de mogelijkheid tot psychische beïnvloeding door reclame, vereist de vrijheid van de consument ('consumentensoevereiniteit') wetgeving ter bescherming van de consument en maatregelen

om de consument voor te lichten. Een samenleving die vrijheid als 'gebonden vrijheid' ziet en die ook in de verhoudingen op de markt respect toont voor de waardigheid van de ander, zal die opvatting van vrijheid ook tot uiting brengen in uitgebreide randvoorwaarden.

140. Tegenwoordig wordt de overheid in toenemende mate geconfronteerd met de verwachting dat zij de algehele sturing van de maatschappelijke ontwikkeling zal overnemen, waarbij eveneens wordt verwacht dat zij beschikt over het daarvoor vereiste verstand van zaken en dat zij de publieke opinievormings- en conflicthanteringsprocessen de nodige ondersteuning zal bieden. Daarbij wordt verondersteld dat in deze processen alle belangen waarmee rekening moet worden gehouden aan bod komen en dat de meest overtuigende argumenten de strijd zullen winnen. Dit doel is politiek even onrealistisch als het ideaal van de open concurrentie in economische termen. De traagheid van wetgevingsprocessen, de bureaucratistische zelfzuchtigheid van bestuursorganen, de ongelijke kansen van burgers zich politiek en juridisch gehoor te verschaffen, maar ook het feit dat de gevolgen van bepaalde politieke beslissingen vaak onvoldoende te overzien zijn, vormen duidelijke grenzen van democratisch gekozen regeringen.

141. Met regionale en lokale verschillen kan op het niveau van de federale regering slechts in onvoldoende mate rekening worden gehouden. Federalisme en gemeentelijk zelfbestuur moeten hier overeenkomstig de Duitse grondwet een tegenwicht bieden. Daardoor ontstaan echter extra moeilijkheden in politieke processen, zodra de belangen van de verschillende beslissingsniveaus met elkaar vervlochten zijn. Niet alleen vanwege deze moeilijkheden, maar meer nog vanuit het begrip van de subsidiariteit van het handelen door de overheid en met het oog op het gevaar van een, in bureaucratisch opzicht, verkeerde ontwikkeling van de staat, moeten er kritische kanttekeningen worden geplaatst bij de verwachting van een brede sturing van maatschappelijke pro-

cessen door de overheid. In ieder geval kan er bij de bestaande dichtheid in de regelgeving geen sprake van zijn die sturing nog te vergroten. Veeleer is het nodig, de krachten van het maatschappelijk zelfbestuur te versterken.

4.3 Ecologisch-sociale markteconomie

142. Markteconomische ordeningsprincipes vormen een onmisbaar element van burgerlijke vrijheid en zij zijn de voorwaarde voor innovatief ondernemerschap. Deze principes hebben in moderne samenlevingen gezorgd voor een efficiënte verzorging, technische vooruitgang en groei van hun economie, maar ook voor een deel van hun problemen. Er is momenteel geen ander maatschappelijk ordeningsprincipe, dat de inzet van economische hulpbronnen en de bevrediging van de wensen van de consumenten beter kan waarborgen dan een goed werkende concurrentiestrijd. Ondernemers die zich met de inzet van hun kapitaal en hun moed om beslissingen te nemen, overgeven aan de risico's van de concurrentiestrijd en daarbij banen scheppen en goederen produceren, verdienen ook uit ethisch oogpunt alle lof. Optimale voorwaarden voor de concurrentie ontstaan echter niet vanzelf. Ze zijn veeleer afhankelijk van richtlijnen die door de overheid worden gegeven. Bedrijven hebben de neiging zich door fusies of andere vormen van marktmacht, zoals bijvoorbeeld kartelvorming, te onttrekken aan de druk van de concurrentiestrijd. Dit kan worden tegengegaan door het invoeren van mededingingsregels. De concurrentiestrijd heeft echter alleen een bevredigend resultaat als er een marktevenwicht is tussen vraag en aanbod. Op plaatsen waar dit structureel ontbreekt, zoals bijvoorbeeld bij werkzoekenden in de situatie van een tekort aan concurrerende banen, of bij individuele consumenten in relatie tot grote bedrijven die de markt beheersen, kan de markt niet zelf voor een dergelijk evenwicht zorgen. Daarvoor zijn ofwel randvoorwaarden van overheidswege (wettelijke bescherming van werknemer of consument), ofwel vorming van solidaire organisaties (vakbonden, con-

sumentenbond) nodig. Bovendien is de markteconomie niet in staat het probleem met betrekking tot het levensonderhoud op te lossen van hen, die geen betaald werk kunnen verrichten.

143. De grondwet heeft de vraag van de economische ordening weliswaar open gelaten, maar toch is er een basisconsensus bereikt, die zegt dat slechts een "bewust sociaal gestuurde markteconomie" (A. Müller-Armack), waarvan het concept wezenlijk is beïnvloed door de sociale ethiek van de kerken, in aanmerking kan komen. Hieronder wordt een door de overheid gewaarborgde economische ordening verstaan, die berust op de principes van een privé-eigendom dat ook ten goede komt aan het algemeen welzijn (art. 14 par. 2 GG), van een concurrentiestrijd en de verzekering van het inkomen van niet-werkenden door de verzorgingsstaat. Tot de instituten die deze principes moeten waarborgen, behoren onder andere het bedrijfsreglement, inclusief medezeggenschap voor de werknemers, het systeem van autonome CAO-akkoorden, de wettelijke bescherming van werknemers, een stelsel van sociale zekerheid, vrije beroeps- en arbeidsplaatskeuze, het recht op eigendom met bijbehorende verplichte sociale premies, concurrentiebeheersing en beleid ten aanzien van de arbeids- en de huizenmarkt. Het ideaalbeeld van de sociale markteconomie vormt een compromis tussen economische vrijheid en sociaal evenwicht. Zij geldt als 'sociaal', omdat zij op den duur een sociaal rechtvaardig evenwicht en aandeel en deelname naar vermogen van allen – ook van hen, die geen betaald werk verrichten – aan het maatschappelijke, culturele en economische leven tot doel heeft. Tegelijkertijd wordt de waarborging van eerlijke arbeidsomstandigheden tot gemeenschappelijke verantwoordelijkheid gemaakt van werkgevers en werknemers. Voor het begrip van de sociale markteconomie is essentieel, dat economisch succes en sociaal evenwicht worden gezien als gelijkwaardige doelen en dat het ene aspect de voorwaarde is voor de verwezenlijking van het andere. In West-Duitsland vormde de markteconomische efficiën-

tie samen met evenwicht tussen de sociale groepen en lagen van de bevolking tot nu toe de basis van het economische succes, dat de mogelijkheid bood het voorzieningenniveau van de verzorgingsstaat op een in vergelijking met andere landen hoog niveau te brengen. De verdeling van de groei van het nationaal product werd – zij het na harde strijd – algemeen als rechtvaardig beschouwd, net als het langzaam tot stand komende evenwicht in de krachtsverhoudingen tussen de sociale partners en de ontwikkeling van burgerrechten op economisch gebied (recht van medezeggenschap) in de bedrijfsreglementen.

144. In de nieuwe deelstaten ging de abrupte overgang van een centraal geleide economie, die een ontworpen infrastructuur, een berg aan oude schulden en bedrijven had achtergelaten, die internationaal gezien de concurrentie niet aankonden, naar markteconomische omstandigheden hand in hand met een extreem hoog werkloosheidspercentage en tot dan toe ongekeerde verschillen in inkomens en vermogens. Op grond van deze ontwikkeling, de vaak pijnlijke teruggave van huizen, grondstukken en bedrijven aan de vroegere eigenaren en de vaak onoorbare zakelijke praktijken, ervoeren veel inwoners van de nieuwe deelstaten de nieuwe economische ordening als sociaal onrechtvaardig. Velen hebben daardoor niet meer veel vertrouwen in het concept van de sociale markteconomie.

145. Er lijkt echter geen economisch systeem te bestaan, dat de complexe taak de mensen materieel te verzorgen en sociaal te verzekeren, net zo efficiënt zou kunnen organiseren als de sociale markteconomie. Niettemin is een onvooringenomen studie van de tegen de markteconomie geuite kritische bezwaren noodzakelijk. De verwezenlijking van de sociale markteconomie in het westen van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog beruiste op ten minste vier voorwaarden, die tegenwoordig in deze vorm niet meer gelden:

– De kringloop van stijgende opbrengsten van bedrijven, productiviteitsverhogende investeringen, stijgende lonen en groeiende koopkracht van de massa, waardoor volledige werkgelegenheid gegarandeerd was, functioneert niet meer zoals in de eerste decennia van het bestaan van de Bondsrepubliek Duitsland. Omdat daarmee tegelijkertijd de convergentie van economisch succes en sociaal evenwicht problematisch dreigt te worden, wordt de gelijkwaardigheid van deze beide doelen ondertussen vaak betwist. De verhouding van kapitaal en arbeid is verschoven ten nadele van de factor arbeid; de arbeidsinkomsten verminderen, terwijl de kapitaalinkomsten toenemen.

– In de begintijd van de Bondsrepubliek Duitsland ging de sociale orde-ning nog uit van een gezinsstructuur, waarin slechts één partner betaald werk verrichtte. Dienovereenkomstig gingen slechts uit van voltijdbanen voor mannen, waarbij het loon toereikend moest zijn om een gezin met twee kinderen te onderhouden. De groeiende vraag naar arbeidskrachten sinds de jaren zestig heeft, tegelijk met de toenemende scholingsgraad van de vrouwen, geleid tot een ingrijpende mentaliteitsverandering, waardoor voor de meeste jonge vrouwen de combinatie van werk en gezin het nieuwe ideaalbeeld is geworden.

– De sociale markteconomie had in het westen van Duitsland een sterk nationaal gericht karakter. Het proces van de globalisering maakt het zulke nationaal gerichte markteconomieën, die werken op een sterke integratie van economie, sociaal bestel en cultuur, nu erg moeilijk. Hoe groter de ruimte van de vrije handel wordt en hoe minder de handelingsvrijheid van de transnationale ondernemingen wordt beperkt, des te meer wordt het ordeningsmodel van de sociale markteconomie bedreigd. De stabiliserende mogelijkheden van de staat nemen daarbij duidelijk af.

– De extensieve groei van de economie heeft geleid tot een stijging van het energieverbruik en van de belasting van het milieu, waardoor juist in een zo dichtbevolkt land als Duitsland de kwaliteit van het leven dreigt te verslechteren.

– De extensieve groei van de economie heeft geleid tot een stijging van het energieverbruik en van de belasting van het milieu, waardoor juist in een zo dichtbevolkt land als Duitsland de kwaliteit van het leven dreigt te verslechteren.

ren. Pas in de jaren zeventig ontstond algemeen het besef dat men de van alle kanten gewenste economische groei had gekocht met een te grote beslaglegging op natuurlijke hulpbronnen, en te hoge belasting van het milieu door schadelijke stoffen.

146. Een louter markteconomisch model biedt geen afdoende antwoord op deze nieuwe uitdagingen. De democratische ontwikkeling, de sociale stabiliteit, de interne vreedzame verhoudingen en het in de grondwet verankerde doel van de sociale gerechtigheid zouden gevaar lopen als men de markteconomie los zou maken uit haar maatschappelijke inbedding. Bovendien zou het voor de gehele economie fataal zijn als men zou vergeten dat individuele economische activiteiten zijn aangewezen op onbetaalde, door de gehele maatschappij te leveren activiteiten (bijvoorbeeld bereidwilligheid tot leren, aanpassingsvermogen, bereidheid tot loyaliteit aan een bedrijf), op een koopkrachtige vraag en op een langdurige bereidwilligheid tot sparen. Daarom is de voorstelling onrealistisch dat de te verwachten problemen simpelweg zouden kunnen worden opgelost door aanpassing aan internationale concurrentievoorwaarden en door een verlaging van de loonkosten. Maar het is net zo min genoeg, vast te houden aan al het bestaande en iedere sociale verworvenheid te verdedigen.

147. In de toekomst kan het sociale evenwicht niet meer op dezelfde wijze als tot nu toe worden bekostigd uit de groei van het nationaal inkomen. De flexibilisering van de productieomstandigheden en de noodzaak van de sociale verzekering van hen, die door de economische veranderingen uit het arbeidsleven worden verdreven, hebben gevolgen voor de sociale verworvenheden. Tot de veranderde omstandigheden hoort bovendien de pluralisering van de levensstijlen, alsmede de terechte eis van de vrouwen tot een rechtvaardiger verdeling van werk en gezin tussen de geslachten. De regionale gevolgen van de wereldwijde vervlechting van netwerken vereisen daarnaast een uitbreiding van de economisch-politieke

verantwoordelijkheid, die rekening houdt met de globaliseringstendenzen.

148. Tenslotte maakt de groeiende belasting van het milieu een ecologische omvorming van de sociale markteconomie noodzakelijk. Afgezien van politieke meningsverschillen over het tempo en de vormgeving van een dergelijke ecologische vernieuwing, is men het over de noodzaak ervan overweldigend eens. De Duitse samenleving kan alleen dan beantwoorden aan de eisen van een duurzame ontwikkeling, als het haar lukt de ingrepen in de natuur zo aan te passen, dat de gerechtvaardigde belangen van de komende generaties en van de mensen op andere continenten niet worden geschaad. Ervaringen uit het verleden hebben geleerd dat een rechtvaardige sociale verdeling niet vanzelf voortkomt uit de dynamiek van de markt. Die markt moet veeleer worden aangevuld met een sociaal beleid. Ook de oplossing van ecologische problemen kan niet voortkomen uit de aan de sociale markteconomie inherente dynamiek. Waar het bij de 'sociale kwestie' uiteindelijk ging om een probleem met betrekking tot de verdeling, daar wijst de 'milieukwestie' op het totale kader van datgene, wat verdeeld moet worden. De tot nu toe gestelde doelen van de markteconomie moeten in de toekomst vooral worden afgemeten aan de vraag of zij ook de komende generaties een leefbare toekomst kunnen bieden. Dit vereist dat doelen met betrekking tot de kwaliteit van het milieu, de ecologische component met andere woorden, als een zelfstandige factor in de economische ontwikkeling worden beschouwd. Het is niet genoeg, het model van de sociale markteconomie op het punt van het milieu nog even bij te schaven. Veeleer is een structurele hervorming noodzakelijk om te komen tot een algehele ecologisch-sociale markteconomie.

149. Voor de vormgeving van de moderne maatschappij zijn de volgende elementen niet alleen onmisbaar, zij hebben ook een zelfstandige betekenis:

— persoonlijke verantwoordelijkheid en zakelijk initiatief,

een nieuw begrip van arbeid

- de markt als een effectief middel om door vergoedingen en winsten, die in overeenstemming zijn met de geleverde prestatie, welvaart te brengen,
- een sociaal beleid dat, rekening houdend met de beginselen van de solidariteit en de subsidiariteit, de bevolking met het oog op de elementaire levensrisico's beschermt en zorgt voor sociaal rechtvaardige en eerlijke kansen,
- een belastingstelsel dat de noodzakelijke infrastructuur en de taken van de overheid financiert, de groei en de werkgelegenheid bevordert en zorgt voor een sociaal rechtvaardige en evenwichtige verdeling,
- het behoud van een stabiele munt,
- aandacht voor nieuwe internationale uitdagingen en daar op een verantwoordelijke wijze op ingaan,
- de terugkoppeling van het sociaal-economische systeem aan het regeneratievermogen en het natuurlijke ritme van de ecologische systemen, en
- solidair gedrag als voorwaarde voor acceptatie van waarden, vertrouwen en loyaliteit.

150. Vanuit dit perspectief komt ook het grotendeels geaccepteerde doel van de gelijkenschakeling van de levensomstandigheden in Oost- en West-Duitsland in een ander licht te staan. Vaak verstaat men daaronder het op 'westers peil' brengen van de productie, de consumptie en de infrastructuur in de nieuwe deelstaten. De grondwet echter doelt met de "gelijkwaardigheid van de levensomstandigheden" op het uitbannen van de achterstelling van regio's en het bieden van gelijke kansen. In Duitsland mogen geen gebieden worden achtergesteld. Het gaat erom dat beide delen van Duitsland zich in het gezamenlijke groeiproces moeten heroriënteren, om te kunnen beantwoorden aan de eisen van een maatschappij die gereed is voor de toekomst.

4.4 Mensenrecht op arbeid en

151. Ook in de toekomstige samenleving is betaald werk voor de meeste mensen veruit de belangrijkste manier om in het levensonderhoud te voorzien en om deel te nemen aan het maatschappelijk leven. In een dergelijke maatschappij wordt de aanspraak van mensen op levens-, ontplooiings- en deelnamekansen tot een mensenrecht op arbeid. Hoewel dit ethisch gerechtvaardigde recht op betaald werk geen individueel opeisbaar recht kan worden, verplicht het de verantwoordelijken op het gebied van de economische politiek, de sociale politiek, de werkgelegenheids- en de loonpolitiek, zich de grootst mogelijke inspanningen te getroosten om de deelname aan het arbeidsproces te garanderen. Daarbij gaat het om meer dan betaald werk. Ook na afdracht van belastingen en heffingen moet een bedrag overblijven dat het een aanvaardbare levensstandaard mogelijk maakt. Daarnaast moeten inspraakregelingen en humane arbeidsomstandigheden de werknemers en -neemsters de kans bieden, zich persoonlijk te kunnen ontplooien en aan het maatschappelijk leven deel te nemen.

152. Vanuit christelijk oogpunt is het mensenrecht op arbeid de directe uitdrukking van de menselijke waardigheid. De mens is geschapen voor een actief leven en hij ervaart de symboliek daarvan in de uitwisseling met zijn medemensen. Menselijke arbeid is niet noodzakelijkerwijs betaalde arbeid. Onder de invloed van de industrialisatie heeft het ideaalbeeld zich echter steeds meer toegespitst op betaalde arbeid. Hoe meer echter de met de technische vooruitgang gepaard gaande stijging van de arbeidsproductiviteit een groei van de economie mogelijk maakt bij een gelijktijdige vermindering van het aantal arbeidsplaatsen, des te twijfelachtiger wordt de versmalling van het begrip van arbeid tot de betaalde arbeid. Daarom kan de samenleving humaner worden en goed voorbereid de toekomst tegemoet gaan, als ook onafhankelijk van de betaalde arbeid de kansen worden vergroot voor een ver-

zeker levensonderhoud, voor sociale contacten en voor persoonlijke ont-plooiing. In de eerste plaats moet het stelsel van de sociale zekerheid erop ingesteld worden dat het aantal ononderbroken loopbanen afneemt en dat met de pluralisering van de levensstijlen steeds meer mensen periodes, waarin zij hele dagen werken, afwisselen met periodes, waarin zij in deeltijd of thuis in het gezin werken.

153. Een moderne sociale markteconomie kan niet meer bestaan op basis van 'normale arbeidsverhoudingen' van mannen en een slechts indirecte materiële verzorging en verzekering van vrouwen en kinderen. Afgezien van concrete conflicten over gelijkberechtiging van de geslachten, staat de gelijkheid van vrouwen en mannen in de bevolking tegenwoordig niet meer ter discussie. Voor de gelijkheid is van wezenlijk belang dat vrouwen in de toekomst een rechtvaardig aandeel krijgen aan de betaalde arbeid en dat mannen een rechtvaardig deel van het werk in het gezin, de opvoeding en de zorg op zich nemen. Dat doel zal slechts stapsgewijs te bereiken zijn. Des te noodzakelijker is het, het opvoedende en verzorgende werk in het gezin en het vrijwilligerswerk maatschappelijk op te waarderen en achterstelling, bijvoorbeeld bij het stelsel van de sociale zekerheid, uit te bannen, in de mate waarin dat financieel haalbaar is.

154. De afgelopen jaren zijn de prestatie-eisen, de tijdsdruk en het korte termijn-denken op het gebied van de efficiëntie enorm toegenomen. Dat heeft gevolgen voor de arbeidsomstandigheden op talrijke werkvlakken. Tegelijkertijd worden er door flexibele werktijden steeds meer eisen gesteld aan het privé-leven. De kwaliteit van het leven van veel werkenden wordt aangetast. Nog sterker worden de levens- en ont-plooiingsmogelijkheden beperkt van hen, die niet mee kunnen komen in de jachtige maatschappij. Met het oog op die ontwikkeling lijkt daarom het doel, de arbeidswereld en de samenleving in hun totaliteit kind- en gezinsvriendelijker te maken, des te belangrijker. Naast een verbetering van de inkomenspositie

van gezinnen gaat het er hierbij onder andere om, dat werknemers meer tijd krijgen voor hun gezin, dat stedelijke en landelijke gebieden meer wordt aangepast aan de behoeften van kinderen en dat er door politieke maatregelen ten aanzien van het woningbouwbeleid betaalbare woonruimte beschikbaar komt, die voorziet in de behoefte van gezinnen.

155. Als de economie onder de huidige omstandigheden niet meer in staat is om alle mensen, die willen werken, aan het werk te krijgen en er tegelijkertijd een verzwakking dreigt van de onbetaalde en voor de gemeenschap dringend noodzakelijke activiteiten, dan staan de politiek en loononderhandelaars, voor de taak, met vastberadenheid tegengas te geven. Anders leidt dit tot een verspilling van menselijke capaciteiten en tot een verlies aan humaniteit in de samenleving. Enerzijds gaat het om een grotere politieke en sociale erkenning van de activiteiten naast de betaalde arbeid als een onvervangbare bijdrage voor de samenleving. En anderzijds gaat het om hulp bij het dragen van de lasten, die mensen onder de huidige omstandigheden op zich nemen door het dragen van verantwoordelijkheid voor het gezin. Er bestaat niet alleen een sociale verplichting van het eigendom, maar ook een sociale plicht van het individu.

4.5 Kansen en vormen van de solidariteit in een vernieuwde sociale cultuur

156. Tot nu toe ging het openbare debat bijna uitsluitend over de gespannen verhouding tussen markteconomie en verzorgingsstaat. Vaak klinkt daarin ook nog de tegenstelling door tussen 'plan-economie' en 'markteconomie' uit de tijd van de Koude Oorlog. Als markten hun plafond bereiken, zoekt men zijn heil bij de staat. Laat de staat het afweten, dan eist men meer markt, privatiseringen en deregulering. Bij dit dualisme dreigt vergeten te worden dat maatschappelijke groepen en instellingen, die noch onder de staat, noch onder de marktsector vallen, een zelfstandige bijdrage leveren tot de verho-

ging van de maatschappelijke welvaart. Daarbij horen in eerste instantie de gezinnen (huishoudens en familienetwerken), maar ook non profit-organisaties (bijvoorbeeld van kerken, vakbonden of verenigingen) en vormen van wederzijdse hulp (bijvoorbeeld burenhulp of vriendendiensten). Het gemeenschappelijke in deze verschillende vormen van de bevordering van het algemeen welzijn is gelegen in de daaraan ten grondslag liggende solidariteit van de betrokkenen.

157. In de afgelopen dertig jaar hebben de algemene verhoging van de welvaart, het opleidingsniveau en de sociale zekerheid het proces van de individualisering versneld. Mensen hebben meer keuzes, traditionele verbanden werden losser, zelfgekozen verplichtingen namen voor een deel de plaats in van voorgeschreven normen. Ook al is daardoor het bewustzijn solidair met elkaar verbonden te zijn, minder vanzelfsprekend geworden, toch mag deze ontwikkeling niet bij voorbaat worden gelijkgesteld met isolatie en verlies van solidariteit. Veeleer verandert de manier waarop solidariteit wordt geleerd en geleefd. In toenemende mate neemt de vrijwillige solidaire aansluiting bij groepen, die vaak ontstaan door een gemeenschappelijk engagement voor een gemeenschappelijke zaak, de plaats in van de traditionele vormen van solidariteit.

158. Dit nieuwe gemeenschappelijke doel hangt samen met nieuwe opvattingen over waarden. Vrouwen en mannen proberen tegenwoordig vaak levensdoelen, die elkaar vroeger leken uit te sluiten, gelijktijdig te verwezenlijken. Ze willen een betaalde baan en vrijwilligerswerk, gezin en beroep, persoonlijke vrijheid en politiek engagement met elkaar verbinden. Het gaat hun erom zichzelf als creatieve en onconventionele persoonlijkheden te ontplooiën en verantwoordelijkheid te dragen in een gemeenschap. Ze willen mondiaal denken en lokaal handelen. Bovendien hebben nieuwe waardeoriëntaties zich ook maatschappelijk verbreid, bijvoorbeeld met betrekking tot het milieu en de verhouding tussen de seksen.

Gemeenschappelijk kenmerk van veel van die nieuwe waarde-oriëntaties is een verbreding van het begrip solidariteit. Gevaren en risico's, waarvan de reikwijdte en de effecten grenzeloos zijn geworden, gaan principieel allen aan en vereisen daarom ook een bewustzijn van wereldwijde verbondenheid. Deze universalisering van de solidariteit onderscheidt zich van oudere en beperkter vormen van solidariteit. Christenen kunnen daarin echter zeker het erfgoed herkennen van de christelijke universaliteitsaanspraak van menselijke waardigheid en mensenrechten. In het openbare debat worden deze nieuwe vormen van solidariteit vaak over het hoofd gezien en wordt alleen maar geklaagd over verlies aan sociale cohesie en het verdwijnen van de gemeenschapszin. De teruggang van de traditionele vormen van solidariteit wordt niet in de laatste plaats onder de jongeren met een hoger opleidingsniveau vaak gecompenseerd door een toename van sociaal, politiek en cultureel engagement, dat meer dan vroeger wordt gezien als verrijkend voor persoonlijke ontwikkeling en sociale communicatie.

159. Zo hebben de afgelopen 25 jaar hebben in het westen van Duitsland actiegroepen, nieuwe sociale bewegingen, welzijnsorganisaties en andere niet-overheidsgebonden organisaties de debatten in de politieke openbaarheid verlevendigd en daarmee deuren geopend voor een heroriëntatie op de handelswijze van de staat. In Oost-Duitsland was de vreedzame revolutie alleen mogelijk, omdat maatschappelijke, veelal kerkelijk gebonden groeperingen in opstand kwamen tegen de staat en ten tijde van de ommekeer een democratische cultuur ontwikkelden, waarin de betrokkenen solidair en coöperatief zochten naar nieuwe wegen. In oost en west blijven actiegroepen met een verbazingwekkende volharding volhouden dat solidaire verantwoordelijkheid universeel en ondeelbaar is. Groepen van werklozen speuren naar maatschappelijk zinvol werk, dat anders ongedaan zou blijven. Parochies en gemeenten, kerkelijke groeperingen en verenigingen voeren solidariteitsacties. Ad hoc

gevormde burgercomités organiseren ketens van licht, waarin de solidariteit van de meerderheid van de Duitse bevolking met bedreigde buitenlanders tot uiting komt. Groepen van de milieu- en de vrouwenbeweging hebben naast hun politiek engagement ook nieuwe levensstijlen en modellen van solidaire gemeenschappen uitgetoet. Daarnaast zijn duizenden nieuwe zelfhulpgroepen ontstaan. Parochies en gemeenten, kerkelijke instellingen, organisaties en actiegroepen hebben deelgenomen aan deze zoekprocessen en zij hebben nieuwe vormen ontwikkeld van engagement, waarbij zowel wordt gewerkt met vrijwilligers als met betaalde krachten. Bij de beide kerkelijke welzijnsorganisaties zijn meer dan een miljoen mensen als vrijwilliger betrokken.

160. Niet alleen dit potentieel van een vernieuwde sociale cultuur wordt over het hoofd gezien, maar ook wat er in huishoudens en gezinnen wordt gepresteerd. Doordat gezinsleden elkaar ondersteunen, vooral de verpleging en de verzorging op zich nemen van kinderen, oudere mensen en gehandicapten, bewijzen zij de gemeenschap een dienst en leveren zij een onmisbare bijdrage aan het ontwikkelen, instandhouden en aanleren van sociaal gedrag.

4.6 Internationale verantwoordelijkheid

161. De voorgaande overwegingen hadden betrekking op de binnenlandse verhoudingen in ontwikkelde geïndustrialiseerde maatschappijen in het algemeen en de Bondsrepubliek Duitsland in het bijzonder. Een afzonderlijk land kan tegenwoordig echter minder dan ooit het geval is geweest alleen over zijn toekomst beslissen. De Duitse samenleving kan zich niet in haar eentje gereed maken voor de toekomst. Het feit dat zij verweven is in allerlei internationale netwerken houdt tegelijkertijd zowel beperkingen als kansen in voor haar verdere ontwikkeling.

162. Doordat de goederen- en financiële markten na de Tweede Wereldoorlog stapsgewijs werden geliberali-

seerd, zonder in samenhang hiermee een sociaal stelsel in te voeren, zijn er economische verhoudingen ontstaan die grotendeels autonoom zijn en die noch een politieke, noch een sociale binding hebben. Dat geldt in het bijzonder voor de transnationale ondernemingen en voor de financiële markten. Zoals in het recente verleden herhaaldelijk is gebleken, kunnen van de internationale kapitaal- en financiële markten niet alleen stabiliserende, maar ook destabiliserende werkingen uitgaan op de nationale economieën. De grote en voortdurend stijgende omzetten van de internationale financiële markten, verwijzen naar de noodzaak greep te krijgen op deze processen en ze in dienst te stellen van de ontwikkeling van de wereldwijde welvaart. Eigendom heeft altijd een sociale verplichting, ook het internationaal mobiele kapitaal.

163. Met het oog op de ongeremde dominantie van privé-economische belangen op wereldniveau en de daaruit voortvloeiende inperking van de politieke speelruimte van de afzonderlijke landen, wordt een bindend wereldwijd ordeningsbeleid voor economisch en sociaal handelen noodzakelijk. Eerste aanzetten daartoe vormen activiteiten van de Verenigde Naties, de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds en vooral de Wereldhandelsorganisatie (WTO). Die aanzetten moeten worden uitgebouwd, vooral door regels voor een eerlijke concurrentie en door sociale minimumeisen. Invoering van deze regels en standaarden zal alleen mogelijk zijn, wanneer wereldwijd als staten operende instellingen voldoende macht krijgen.

164. De Europese Unie krijgt in dat licht steeds meer betekenis. De opwaardering van gemeenschappelijke financiële- en geldpolitieke instanties en de economisch- en sociaal-politieke coöperatie tussen de lidstaten blijken niet alleen wenselijk, maar absoluut noodzakelijk te zijn. De europeanisering van de economische politiek is inderdaad veel sneller en met meer vastberadenheid gevorderd dan een soortgelijke ontwikkeling van de sociale politiek. Hiervoor zijn meerdere rede-

nen van doorslaggevend belang. In Europa botsen verschillende sociale modellen met elkaar. Een harmonisatie heeft men vanwege de krachtsverschillen tussen die systemen en vanwege de aanzienlijke kosten voor de individuele lidstaten tot nu toe nog nooit serieus overwogen. Bovendien is het de lidstaten slechts op enkele, voor de concurrentiestrijd wezenlijke gebieden van de sociale werkgelegenheidspolitiek gelukt, overeenstemming te bereiken over de overdracht van overeenkomstige bevoegdheden aan de Europese Unie: zoals bij de wet ter bescherming van de werknemers of bij enkele kwesties met betrekking tot het arbeidsrecht inclusief het punt van de gelijke kansen voor vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt. Met het oog op het beginsel van de subsidiariteit werd afgezien van verdergaande uitbreiding van de sociale politiek op Europees niveau. In de Europese Unie worden de taken van de sociale politiek grotendeels op nationaal niveau uitgevoerd. Een betere afstemming van de nationale sociale politiek van de verschillende lidstaten onderling en het creëren van minimumeisen op het gebied van arbeids- en sociaal recht zijn echter noodzakelijk. Daarvoor is ook een bredere vertegenwoordiging van vakbonden, maatschappelijke instellingen en welzijnsorganisaties op Europees niveau nodig.

165. Tot de basisconsensus van een maatschappij die gereed is voor de toekomst, behoort ook een ideaalbeeld voor het dragen van internationale verantwoordelijkheid. Duitsland heeft als gevolg van de hereniging in het recente verleden ongetwijfeld aan internationale invloed gewonnen. Daarmee groeit de verantwoordelijkheid om in de praktische politiek bij te dragen tot de noodzakelijke vooruitgang bij de inspanningen ter bevordering van de rechten en de ontwikkelingsmogelijkheden van arme landen, tot het uitbannen van de massale armoede, tot het oplossen van de migratieproblematiek, tot de verbetering van de internationale milieubescherming, tot de aanpassing van sociaal-politieke standaarden en tot een verantwoordelijke vormgeving van de internationale financiële markten.

Dit zijn wensen, zonder welke een wereldwijde verwezenlijking van de mensenrechten en een vreedzaam samenleven van de volkeren niet te verwachten zijn. De Bondsrepubliek Duitsland is op grond van haar sociaal- en milieupolitieke ervaringen, haar in de grondwet verankerde politieke overtuigingen en de Europese verbonden die zij heeft gesloten, op bijzondere wijze verplicht alles te doen wat in haar macht ligt om ook internationaal de doorbraak van die principes te bewerkstelligen.

5 Doelstellingen en wegen

166. Op basis van de theologische en ethische uiteenzettingen en van de overeenstemming over een nieuwe basisconsensus voor een samenleving die gereed is voor de toekomst, stelt zich de vraag naar concrete veranderingen. Het gaat daarbij om veranderingen die geschikt en noodzakelijk zijn om de uitdagingen van vandaag en van de toekomst aan te kunnen. Het is niet aan de kerken de doelen en de wegen tot in detail voor te schrijven. Veeleer willen zij de richting wijzen. Zij willen tot handelen aanmoedigen en zo duidelijk maken dat er wegen zijn die naar oplossingen leiden.

Over de doelstellingen en wegen bestaat in Duitsland weinig eensgezindheid. Het is daarom niet genoeg, alleen maar gerechtvaardigde eisen te stellen. Veeleer moet duidelijk worden dat de verwezenlijking van die eisen ook in het welbegrepen belang is van hen, die daarbij offers moeten brengen. Een politieke en maatschappelijke basisconsensus kan daarbij een draagkrachtig kader bieden, waarbinnen de gemeenschappelijke worstelingen en de onvermijdelijke ruzies over geschikte wegen om tot een oplossing te komen kunnen plaatsvinden.

5.1 Terugdringen van de werkloosheid

167. Werkloosheid is geen onafwendbaar lot waaraan politiek, economie en samenleving hulpeloos zijn overgeleverd. Er zijn beslist mogelijkheden om de massale werkloosheid terug te dringen. Productie en nationaal inkomen zijn in Duitsland hoger dan ooit tevoren. Het land beschikt over een moderne, goed uitgebouwde infrastructuur en een uitgebalanceerde economische structuur met sterke grote, middelgrote en kleinere bedrijven. Werknemers zijn hoog opgeleid en gemotiveerd. De sociale partners gaan goed met elkaar om. De prijzen zijn stabiel en de rente is laag. Er is dus geen aanleiding kwaad te spreken over 'Duitsland als vestigingsplaats'. Veel belangrijker is dat de sociale markteconomie bewijst dat het een probleem als de langdurige massale werkloosheid kan oplossen, en dus beter is dan een economische ordening zonder sociale verplichting.

168. Zolang de betaalde arbeid de existentiële basis vormt voor de waarborging van het levensonderhoud, de sociale integratie en de persoonlijke ontplooiing van het individu, is het de taak van een sociaal verplichte en rechtvaardige economische ordening, alle vrouwen en mannen die dat nodig hebben en wensen, toegang tot en aandeel aan de betaalde arbeid te verschaffen. De met betaalde arbeid verbonden kansen tot maatschappelijke participatie, sociale integratie, bestaanszekerheid en persoonlijke ontplooiing moeten voor hen bereikbaar worden. Deze verplichting richt zich evenzeer tot de politiek en de CAO-partners, maar ook tot de Kamers van Koophandel en Industrie, de Kamers van Ambachten en Neringen, de Duitse Bank alsook tot de individuele bedrijven en de vele instellingen die in aanmerking komen om verantwoordelijkheid te dragen voor werkgelegenheidsinitiatieven, en niet in de laatste plaats tot de kerken en hun welzijnsorganisaties. Zonder een brede basisconsensus in de samenleving, zonder op elkaar afgestemde inspanningen, zonder een gemeenschappelijke samenwerking tussen de verschillende verantwoordelijke instanties kan er geen vooruitgang zijn. Er bestaan geen voor de hand liggende, makkelijke antwoor-

den om aanzienlijk meer werklozen aan het werk te krijgen. Vele en verschillende wegen zullen bewandeld moeten worden.

169. Nieuwe arbeidsplaatsen op de reguliere arbeidsmarkt zullen primair dienen te komen van een succesvolle, effectieve en krachtige economie. Als de werkloosheid moet worden teruggebracht, zullen er daarom vooral arbeidsplaatsen moeten worden geschapen die de concurrentiepositie verstevigen. Vooral in jaren van een aanhoudend grote werkloosheid en een duidelijk verhevigde concurrentiestrijd, lijkt het economisch gezien geboden en sociaal gezien aanvaardbaar te pleiten voor een verhoging van de lonen en salarissen, die georiënteerd is op de productiviteitsstijging en die de loonkosten niet verhoogt. De politiek ten aanzien van de arbeidsmarkt is aangewezen op de positieve effecten op de werkgelegenheid van de dynamische en structurele economische veranderingen.

170. Daarom zouden alle verantwoordelijken voor de economische politiek de structuurverandering moeten bevorderen door een verbetering van de randvoorwaarden van de economie. De allerbelangrijkste taak is daarbij een ingrijpende hervorming van de belasting- en premiestelsels, met als doel de belasting- en premiedruk te verminderen en tegelijkertijd het belasting- en premiestelsel in zijn geheel zodanig vorm te geven, dat het de werkgelegenheid meer bevordert en sociaal rechtvaardiger wordt. Verder is het noodzakelijk dat de technologische en economische innovatie meer wordt gestimuleerd. Alleen zo kunnen technisch hoogwaardige producten worden gemaakt, en alleen zo kan de economie snel reageren op veranderde omstandigheden op de markt. Er moet gezocht worden naar nieuwe werkterreinen en nieuwe soorten van werkgelegenheid, vooral op het gebied van nieuwe technieken, technologische innovatie (micro-electronica, bio-technologie, nieuwe media, gebruik van nieuwe materialen, milieutechnologie, verkeer) en dienstverlening. Tenslotte is het noodzakelijk het onderwijsstelsel te

verbeteren. Vorming en scholing moeten worden gezien als iets wat het hele leven doorgaat. Ze mogen niet beperkt blijven tot enkele periodes in het leven.

171. Daarnaast moeten zelfstandigheid en zakelijk initiatief worden bevorderd. Arbeidsplaatsen werden en worden voornamelijk behouden en geschapen in de arbeidsintensieve kleine en middelgrote bedrijven en in de middenstand. Daar werkt niet alleen de meerderheid van de werkenden; zij stellen ook veruit de meeste leerlingenplaatsen beschikbaar. Elk startend bedrijf is in Duitsland gemiddeld goed voor vier nieuwe arbeidsplaatsen. Daarom moet er hier een cultuur van eigen initiatieven op gang worden gebracht. Vooral de ambachtelijke sectoren en de middenstand bieden grote kansen op het starten van een eigen bedrijf en op een zelfstandig bestaan. Jonge mensen zouden al in het beroeps- en het algemene onderwijs moeten worden aangemoedigd tot en voorbereid op het opbouwen van een zelfstandig bestaan, vooral ook omdat de werknemer en werknemster van de toekomst in staat moeten zijn, op alle gebieden van het bedrijfsleven zelfstandig en onder eigen verantwoordelijkheid te kunnen werken.

172. De gedachte van het delen van werk is voor de kerken altijd een kernthema geweest in de discussie over de bestrijding van de werkloosheid. Zij hebben nooit beweerd dat het probleem van de werkloosheid alleen of in de eerste plaats door het delen van werk opgelost zou kunnen worden. Maar het is belangrijk dat ook die mogelijkheid wordt bekeken. Arbeidsduurverkortingen zonder volledige looncompensatie kan ervoor zorgen dat er nieuwe arbeidsplaatsen kunnen worden geschapen, en dat mannen en vrouwen gezin en werk beter kunnen combineren. Ook door uitbreiding van het aantal deeltijdbanen en vermindering van het aantal overuren zou het beschikbare werk beter kunnen worden verdeeld. Een flexibeler inrichting van de werktijden (onder handhaving van de belangen van werkgever en werknemer en de voorwaarden van de werknemer met

betrekking tot zijn gezin), waarbij zowel korter werken als langer werken mogelijk is, kan ook bijdragen tot daling van de werkloosheid. Voor de werknemers en -neemsters betekent dit, dat tegenover het verlies, respectievelijk de winst in inkomen staat, dat ze meer vrije tijd hebben en meer baas zijn over hun eigen tijd. De bedrijven kunnen de hogere kosten verrekenen met de besparingen die een flexibeler inrichting van de werktijden, met mogelijkheden om het bedrijf langer open te houden, opleveren. Verbeteringen van de bedrijfsresultaten zijn ook te verwachten van ondernemingen waar de werknemers participeren in de bedrijfsvoering, omdat die een grotere motivatie en creativiteit van het personeel, als ook een grotere identificatie met het bedrijf bevorderen.

173. Uit ethisch oogpunt dient zich bij de kwestie van de verdeling van werk de moeilijke taak aan van de afweging van de belangen: tussen de werklozen, de werknemers met een laag inkomen, de werknemers met een hoger inkomen, de huishoudens met meerdere personen die goed verdienen en de bedrijven, maar ook tussen mensen met een volledige baan en mensen met een deeltijdbaan, alsook tussen de seksen. Zo betekent gedeelde arbeid ook gedeeld loon. Anderzijds is het zo, dat niet iedereen zijn inkomen kan delen, vooral niet die mensen die toch al een laag inkomen hebben. Uitbreiding van deeltijdbanen en van onregelmatig werk heeft gevolgen voor de sociale zekerheid bij werkloosheid en op hogere leeftijd. Daarom moet er een gegarandeerde ondergrenzen aan de sociale verzekering zijn. Banen met een gering aantal uren zouden, voor zover het gaat om reguliere werkzaamheden, verplicht onder de sociale verzekering moeten vallen. Onverzekerde arbeidsverhoudingen moeten een uitzondering blijven. Deeltijdwerk zou in ruimere mate ook aan mannen moeten worden aangeboden en mannen zouden daarvan ook meer gebruik moeten maken, om een verdere scheuring in de arbeidsmarkt ten koste van de vrouwen te vermijden. Met name bedrijven en openbare instanties moeten worden aangemoedigd, deel-

tijdwerk ook bij hogere posities mogelijk te maken.

174. Tenslotte is het ook noodzakelijk de actieve instrumenten van de arbeidsmarktpolitiek te gebruiken en verder te ontwikkelen. Daartoe behoren onder andere de opleiding van werklozen en van mensen die werkloos dreigen te worden en de verbetering van de integratie van langdurig werklozen in het arbeidsbestel. Hier vervult de gehele sector van door de overheid gesubsidieerd werk een belangrijke functie: van de subsidie voor werkgelegenheidsprojecten tot aan ondersteuning van zogenaamde sociale bedrijven en programma's als 'werk in plaats van een uitkering', alsmede werkverschaffingsmaatregelen. Bij de inzet van deze instrumenten gaat het er vooral om, dat de verschillende niveaus van de overheid en de verschillende verantwoordelijken op het gebied van de werkgelegenheidspolitiek samen hun verantwoordelijkheden nemen bij het terugdringen van de massale werkloosheid. Ook met het oog op de slechte financiële situatie bij de sociale fondsen blijft het zinvoller, werk in plaats van werkloosheid te financieren. Er is werk is genoeg. Er moeten middelen en wegen gevonden worden om de maatschappelijke rijkdom zo te gebruiken dat dit werk ook kan worden betaald. Er bestaat een grote vraag op de gebieden van de milieu- en landschapsverzorging, de dienstverlening aan gezinnen of individuele personen en het jongerenwerk, de stadssanering en de uitvoering van kleine reparaties. Door de overheid gesubsidieerd werk is – ook al krijgt de reguliere arbeidsmarkt voorrang – onmisbaar, want het mensenrecht op arbeid kan binnen afzienbare tijd niet meer alleen worden verwezenlijkt binnen de reguliere arbeidsmarkt. In samenwerking met het bedrijfsleven zouden daarom, door een betere koppeling van arbeidsloon en uitkeringen, vormen van door de overheid gesubsidieerd werk ontwikkeld moeten worden en zouden er meer stimulansen gegeven moeten worden om de overgang van werkloosheid of ook van werkverschaffingsmaatregelen naar reguliere arbeidsverhoudingen makke-

lijker te maken. Daarbij zal het noodzakelijk zijn dat een naar vergelijking gering, door de werkgever te betalen loon wordt aangevuld met een uitkering, zodat de werknemers niet in armoede vervallen.

175. De ondersteuning van lokale werkgelegenheidsinitiatieven, die zijn ontstaan in nauwe samenwerking tussen gemeenten, vrije initiatieven, bedrijven en maatschappelijke instituten als kerkelijke gemeenten en parochies, vakbonden, Kamers van Koophandel en Industrie of Kamers van Ambachten en Neringen, moet worden uitgebreid. Een gedecentraliseerde werkgelegenheidspolitiek kan adequate strategieën ontwikkelen om doelgericht werkgelegenheid te creëren, bijvoorbeeld door werkgevers de gelegenheid te bieden, bij wijze van proef kennis te maken met mensen uit probleemgroepen.

176. Bij de oplossing van de crisis in de werkgelegenheid komt het er uiteindelijk op aan, de 'dominantie van de betaalde arbeid' te overwinnen en de verschillende soorten van werk maatschappelijk te erkennen en te ondersteunen. Arbeid wordt niet alleen verricht in het bedrijfsleven, maar ook in het gezin en in het zogenaamde vrijwilligerswerk. Juist op kerkelijk terrein en in het openbare leven spelen deze vormen van werk een belangrijke rol. Op dit punt moet vooral worden gewezen op de werkvormen tussen de contractueel geregelde betaalde arbeid en het werk in het gezin en vrijwilligerswerk. Tegen de achtergrond van de toeneemende vrije tijd, de moeilijke toegang tot de arbeidsmarkt, beter onderwijs en scholing en een groeiende behoefte aan maatschappelijk gezien noodzakelijk werk, krijgen deze vormen van werk steeds meer gewicht.

5.2 De verzorgingsstaat hervormen

5.2.1 De sociale verzekerings-systemen consolideren

177. De sociale verzekeringsystemen in Duitsland zijn tot nu toe draagkrachtig gebleken en zij hebben ook de afge-

lopen jaren in hoge mate hun waarde bewezen tegenover de groeiende economische spanningen, de aanhoudende massale werkloosheid en de toename van het aantal mensen, dat in nood verkeerde en hulp nodig had. Het is hun taak, aan ieder mens de mogelijkheden te bieden om zich te kunnen ontplooiën, hem te beschermen tegen de risico's van het leven (ziekte, invaliditeit, ouderdom) en hem een menswaardig bestaan garanderen. Hun taak is het echter niet, alle persoonlijke tegenspoed en wisselvalligheden van het leven in materieel opzicht te vergoeden. Zoals de verzorgingsstaat geen vangnet is voor alle persoonlijke tegenspoed, zo is het ook niet in overeenstemming met het beginsel van de subsidiariteit, als de overheid zijn taken ten aanzien van de sociale verzekering zou verwaarlozen. Met het oog op de ingrijpende veranderingen die momenteel plaatsvinden, moet voor de Duitse verzorgingsstaat de beslissende 'vuurproef' nog komen.

178. Kern van de verzorgingsstaat is in Duitsland het premie- en inkomsten-gebonden stelsel van sociale zekerheid. Dit in de democratische consensus gekozen stelsel heeft ertoe geleid, dat de meerderheid van de bevolking tegenwoordig in geval van nood kan terugvallen op een effectieve sociale verzekering. Wie bijvoorbeeld ziek wordt, hoeft daarom nog niet sociaal af te glijden. Een dergelijk stelsel van sociale verzekering blijft – ondanks de toegenomen privé-welvaart in West-Duitsland – ook in de toekomst onmisbaar. Want geld- en grondbezit is in toenemende mate ongelijk verdeeld, zodat de grote meerderheid van de bevolking ook in de toekomst niet over een voldoende vermogen zal beschikken om zich te kunnen verzekeren tegen de risico's van het leven. Een ander kenmerk van het stelsel van volksverzekering is een uit belastinginkomsten gefinancierd systeem, dat het stelsel van de sociale zekerheid aanvult en dat niet in de laatste plaats dient ter bestrijding van de armoede.

179. De verzorgingsstaat is en blijft verplicht ieder mens in Duitsland de kans te bieden op een menswaardig bestaan.

De *sociale bijstand* dient daarbij als laatste vangnet in het stelsel van de sociale zekerheid. Zij bepaalt de standaard die hulpbehoevenden in noodsituaties toekomt. Haar principes 'voorzien in behoeften, individualisering, laatste toevlucht', moeten in ere worden gehouden. De Duitse bijstandswet heeft sinds de invoering in 1961 zijn waarde bewezen. Dit vangnet is de laatste jaren onder druk komen te staan, doordat het voor steeds groter wordende groepen van mensen tot de vaste verzorging is geworden. Als de belangrijkste sociale verzekeringsystemen (zoals bijvoorbeeld de werkloosheidsverzekering, pensioensverzekering, ziektekostenverzekering, gezinsbijstand, en andere) overeenkomstig hun taak, daadwerkelijk in veruit de meeste gevallen waarin zij geld uitkeren echte nood zouden voorkomen, zou ook de behoefte aan hervormingen binnen de sociale bijstand binnen de perken blijven. De sociale bijstand zou aanzienlijk ontlast kunnen worden als de belangrijkste verzekeringsystemen 'armoedebestendig' worden gemaakt. Daarbij moet in de eerste plaats worden gedacht aan een uit belastinginkomsten gefinancierde compensatie, waardoor een minimale hoogte van de werkloosheidsuitkeringen en pensioenen op het bestaansminimum vastgelegd kan worden. Daarmee zou een beslissende stap zijn gezet ter bestrijding van verborgen armoede.

180. De standaarduitkeringen van de sociale bijstand moeten zo zijn opgebouwd, dat zij op de behoefte gericht blijven en jaarlijks opnieuw kunnen worden vastgesteld, rekening houdende met de kosten van het levensonderhoud, de veranderingen in het consumptiegedrag en de gemiddelde netto loonontwikkeling van alle werknemers (niet alleen van werknemers uit de laagste loongroepen). De loonafstand tussen de sociale bijstand en de laagste loongroepen ligt tegenwoordig vast. Alleen vanwege de niet toereikende gezinsbijstand komt de sociale bijstand bij gezinnen met meer kinderen in de buurt van de laagste nettolonen. Maar hierbij is het gebod van de loonafstand geen adequate maatstaf, omdat in een prestatiegericht loonsysteem geen rekening

wordt gehouden met het aantal kinderen. Des te urgenter is de aanpassing van de gezinsbijstand, waarbij de hoogte ervan wordt afgestemd op de behoefte.

181. De standaardbijstandsuitkeringen mogen niet 'bevroren' worden, omdat daarmee niet alleen reële kortingen op het bestaansminimum zijn verbonden, maar (vanwege de daarmee verbonden uitwerking op de gezinsbijstand) ook de gezinnen worden achtergesteld. Noch voor Duitsers, noch voor buitenlanders zouden uitkeringen in natura de plaats mogen innemen van de financiële hulp. Arbeidsinkomens zouden maar tot een bepaalde grens mogen worden verrekend met de hoogte van op de behoefte afgestemde uitkeringen, zodat voor de ontvanger ervan het zoeken naar en hebben van een baan de moeite waard is. Het probleem is niet zozeer de uitkeringsgerechtigden te motiveren tot het zoeken van een baan, als wel het vinden van geschikt werk. Tenslotte zou er bij toekomstige hervormingen van de bijstand rekening mee moeten worden gehouden, dat het onderzoek naar de behoeften van uitkeringsgerechtigden door de vorm waarin en de manier waarop dit gebeurt voor hen een dermate hoge barrière vormt, dat zij ondanks dringende behoeften maar afzien van hun aanspraken.

182. Voor een succesvolle bestrijding van de armoede is een *sociaal huisvestingsbeleid* van groot belang. De huidige instrumenten – fiscale tegemoetkoming, subsidiëring van sociale woningbouw en individuele huursubsidie – bereiken de sociaal en financieel zwakke huishoudens slechts in onvoldoende mate of helemaal niet. Een groot probleem vormt het feit dat de hoogte van de huursubsidie al jarenlang niet is aangepast. De directe subsidiëring van de sociale woningbouw komt vaak ook ten goede aan mensen met een modaal inkomen en aan welgestelden. Fouten in de toewijzing van huizen moeten worden vermeden. De directe subsidiëring van de sociale woningbouw zou verder moeten worden ontwikkeld met als doel een grotere gerechtigheid in de toewijzing en verdeling naar inkomen, en zou meer met de andere ondersteu-

ningsmaatregelen vervlochten moeten worden. Onderzocht moet worden of op de lange termijn woningbouwsubsidies niet principieel dienen te worden vervangen door op de behoeften van sociaal zwakkeren gerichte financiële ondersteuning. De huursubsidie moet regelmatig en actueel worden aangepast aan de ontwikkeling van de inkomens en van de huurprijzen om de woonlastendruk voor de huishoudens met een laag inkomen op een aanvaardbaar niveau te houden. Voor het wegnemen van structurele oorzaken van armoede zijn verder effectieve hulpmaatregelen nodig, waardoor mensen die te diep in de schulden zijn geraakt en die niet tot terugbetaling in staat zijn, worden behoed voor het verlies van hun woningen.

183. Het vertrouwen in de *pensioenverzekering* moet dringend worden hersteld. De demografische ontwikkeling, dat wil zeggen de hogere levensverwachting en het geringere aantal kinderen, zorgt voor een verschuiving in de verhouding van premiebetalers en gepensioneerden. Met de hervorming van de pensioenen in 1992 lukte het aanvankelijk de ouderdomsverzekering te stabiliseren, doordat de pensioenen werden aangepast aan de ontwikkeling van de nettolonen. Bovendien is er een verhoging gepland van de mogelijke grens waarop een pensioen in kan gaan. De nieuwe pensioenformule verbindt de hoogte van de pensioenen, pensioenverzekeringspremies en de overheidsbijdrage in de pensioenen met elkaar en zorgt zo voor een groter aanpassingsvermogen van de pensioenverzekering en voor een eerlijke verdeling van de demografische risico's over premiebetalers en gepensioneerden.

184. Er zijn nog meer hervormingen nodig. De te voorziene stijging van de premies ten gevolge van demografische veranderingen moet worden tegengegaan. De te verwachten immigrantenstroom zal een positieve invloed hebben als de immigranten de leeftijd hebben om aan het arbeidsproces deel te nemen, en er voor hen gegarandeerde mogelijkheden om te werken aanwezig zijn. Welk niveau de pensioenen op den

duur kunnen vasthouden, hangt af van de ontwikkeling van de werkgelegenheid, de hoogte van de inkomens en van de kracht van de economie. Ook een hervorming van de ambtenarenpensioenen en van de verzekering van overheids personeel is noodzakelijk. Een hervorming op dit gebied, die vooral een sterkere eigen betrokkenheid van de ambtenaren bij hun oudedagsvoorziening op het oog heeft, had om redenen van de sociale gerechtigheid al veel eerder plaats moeten vinden.

185. Moeilijker dan verwacht krijgen de structuurhervormingen in de *gezondheidszorg* gestalte. Er bestaat nog steeds behoefte aan hervormingen. Ook in de toekomst moeten een volwaardige medische zorg voor iedereen en, rekening houdend met de medische behoeften, een vrije, van het inkomen onafhankelijke toegang voor iedereen tot de gezondheidszorg gegarandeerd zijn. De kracht van de gezondheidszorg en het hoge niveau op medisch en verzorgend gebied moeten gehandhaafd worden. Solidariteit en gerechtigheid in het systeem moeten bewaard blijven. Beperkingen van de uitgaven in de gezondheidszorg mogen geneeskunde en verpleging niet reduceren tot technische handelingen; menselijke toewijding en betrokkenheid bij patiënten zijn onontbeerlijke kenmerken van een humane gezondheidszorg. In het bestaande recht van de wettelijke ziektenkostenverzekering is al een groot aantal soorten van eigen risico en bijbetalingen opgenomen. Daarmee konden ten koste van de patiënten extra verhogingen van de premies worden afgewend. Maatregelen van de kant van de verzekeraars om de stijging van de kosten binnen de perken te kunnen houden, moeten evenwichtig zijn en mogen de grote verscheidenheid aan instellingen, die verantwoordelijk zijn voor medische zorg, niet in gevaar brengen. Bij verdere maatregelen om de gezondheidszorg te beschermen dient erop te worden gelet, dat zij niet een proces van de-solidarisering in de hand werken en mensen met een laag inkomen op onacceptabele wijze achterstellen. Als het tot al te rigide inperkingen komt, zullen de kosten die daar voor de

gehele samenleving uit voortvloeien aanzienlijk hoger zijn, dan de op korte termijn geboekte successen door besparingen en loopt de wettelijk vastgelegde voorrang van preventie, rehabilitatie en ambulante hulp voor klinische hulp gevaar.

186. Het stelsel van de sociale zekerheid is aangewezen op een *aanvulling door privé-verzekering*. Dit is ook op omvangrijke schaal gebeurd in de vorm van woningbezit. Een aanvulling hierop door maatregelen van vermogensopbouw door werknemers zou een extra verzekering kunnen zijn, ook al moet men de kwalitatieve omvang van dergelijke stappen niet overschatten. Het in de Duitse verzorgingsstaat centraal staande beginsel van de subsidiariteit is belangrijk als het gaat om de aanvulling door privé-verzekering. De verzekering door de wettelijke sociale verzekering zou gereduceerd kunnen worden bij die mensen, die eigen maatregelen kunnen treffen zonder dat dit hun levensstandaard te veel zou beïnvloeden. Zo laat bijvoorbeeld de ontwikkeling van de privé-vermogens in Duitsland zien, dat ook de werknemers en -neemsters met hogere lonen in staat zijn een betere oudedagsvoorziening op te bouwen. Het mag in geen geval zo zijn dat de door de verzorgingsstaat geboden sociale zekerheid verlaagd wordt bij die mensen, die erop zijn aangewezen. Met het oog op de zeer ongelijke verdeling van het gegroeide vermogen blijft het wettelijke stelsel van sociale zekerheid ook in de toekomst voor het merendeel van de bevolking onmisbaar.

187. Financieringsproblemen en manco's in het sociale zekerheidsstelsel dragen in gelijke mate bij aan de crisis van de verzorgingsstaat. De breed geaccepteerde doelstelling, de sociale overhead niet te vergroten en de extra loonkosten in verband met de crisis in de werkgelegenheid te verlagen, sluit uit dat uitkeringen kunnen worden verhoogd of dat nieuwe uitkeringen kunnen worden ingevoerd, zonder meteen ook andere uitkeringen te reduceren. De toenemende armoede in Duitsland is een indicatie dat de verzorgingsstaat er niet in slaagt sociale achteruitgang en

armoede te verhinderen. Daarom is het des te belangrijker, de discussie over de *financieringskwesties* van de verzorgingsstaat niet slechts in kwantitatieve zin te voeren als een financieel-politiek bezuinigingsdebat, maar vooral als een maatschappelijk-politiek debat. De grondslagen en de financiering van het sociale bestel zullen alleen kunnen worden behouden en gewaarborgd, als een brede en bestendige inkomensvorming in de economie verzekerd is, verbonden met een flexibele afstemming van premies en voorzieningen.

188. De belangrijkste voorwaarde voor de betaalbaarheid van het stelsel van sociale zekerheid blijft een werkgelegenheidspolitiek, die het aandeel van de premiebetalers verhoogt en het aandeel verlaagt van degenen, die voor hun levensonderhoud zijn aangewezen op uitkeringen. Om verdeel- en werkgelegenheidspolitieke redenen komt het erop aan, dat de extra loonkosten worden verlaagd en dat de benodigde middelen voor de voorzieningen die niet onder de verzekering vallen door de belastingbetalers worden opgebracht. Zolang grote delen van de bevolking niet bijdragen aan de financiering van de sociale verzekeringen moet men zich afvragen of taken, waarvoor de hele samenleving verantwoordelijk is, zoals bijvoorbeeld de scholing of het aanstellen van arbeidskrachten of de kosten ten gevolge van de hereniging, wel middels verzekeringspremies moeten worden gefinancierd.

189. Daarentegen is een bepaalde compensatie in de lasten (bijvoorbeeld de mogelijkheid kinderen mee te verzekeren) binnen de gemeenschap van verzekerden heel goed te verenigen met de principes van de sociale verzekering. Het is immers de zin van de sociale verzekering, ook die risico's te dekken, die door de particuliere verzekeringen als 'slechte risico's' worden bestempeld. Voorwaarde voor de financiering van de uitkeringen door middel van premies is echter, dat de groep van uitkeringsgerechtigden grotendeels overeenkomt met die van de premiebetalers en hun gezinnen.

190. De noodzakelijke reorganisatie van de verzorgingsstaat kan niet worden bewerkstelligd zonder bezuinigingen en ingrepen. Publieke gelden mogen niet worden opgezadeld met nog grotere schulden. Een duurzame financiële politiek zal er op toezien dat toekomstige generaties niet met een staatsschuld worden belast. Ook mag de belasting- en lastendruk niet verder worden verhoogd. De huidige moeilijkheden met betrekking tot de financiering zijn overwegend veroorzaakt door de grote werkloosheid en de gevolgen daarvan en zij maken het juist in deze situatie moeilijk de levensomstandigheden van de zwakkeren in de maatschappij te beschermen. Het is niet de verzorgingsstaat die te duur is, maar de grote werkloosheid. De verzorgingsstaat en de voorzieningen van de verzorgingsstaat zijn niet de oorzaak voor de aanhoudende grote werkloosheid. Men mag er daarom ook niet van uitgaan dat de werkloosheid zal dalen, als de voorzieningen van de verzorgingsstaat worden beknot. Een duurzame consolidering van de verzorgingsstaat kan – bij alle noodzaak van hervormingen – niet worden bereikt zonder een blijvende en sterke daling van de werkloosheid. Het is op den duur onmogelijk de verzorgingsstaat aan te passen aan de aanhoudende werkloosheid en daarmee trendmatig de verzorging van steeds meer niet-werkenden over te dragen aan steeds minder werkenden. Een hervorming van de door premies betaalde sociale verzekeringssystemen, die recht doet aan de oorzaken, moet er daarentegen op gericht zijn de samenhang tussen het betalen van premies en de aanspraak op verzekering en de individuele eigen verantwoordelijkheid te versterken, de sociale verzekeringen te verlossen van uitkeringen, die niet onder de verzekering horen te vallen en de basis van de solidaire gemeenschap te verbreden.

191. De bevolking is bereid noodzakelijke bezuinigingen mede te dragen, als zij ziet en er van uit kan gaan, dat de lasten en de uitkeringen eerlijk zijn verdeeld. De gehele verzekerde gemeenschap moet daarbij betrokken zijn en sociale gerechtigheid en solidariteit

moeten niet alleen bij de uitgaven en uitkeringen, maar ook al bij de verschaffing van de middelen gewaarborgd blijven. Daar waar dit niet gebeurt en waar mensen op ongelijke wijze worden belast, is openlijk en geëngageerd protest gerechtvaardigd. Correcties op de verzorgingsstaat zijn in het bijzonder noodzakelijk met het oog op de eerlijke verdeling van financieringslasten, de gelijke behandeling van vergelijkbare feitelijke sociale toestanden, het uitbannen van misbruik en de beperking van onterechte voordelen. Solidariteit en sociale gerechtigheid gebieden echter, belastingfaciliteiten en subsidies op dezelfde wijze te onderzoeken, in totaliteit meer gerechtigheid te scheppen op belastinggebied, en belastingontduiking, het onterecht gebruik maken van belastingfaciliteiten en subsidies, alsmede de corruptie vastberadener te lijf te gaan. De Duitse Rekenkamer heeft in het jaarverslag over 1996 herhaaldelijk kritiek geuit op de ongelijke behandeling van belastingbetalers en gemaand tot "slagvaardiger belastinginspecties".

5.2.2 Solidariteit versterken in de samenleving

5.2.2.1 Voorrang voor het gezin

192. In het gezin ervaren mensen vervulling, kunnen kinderen zich ontplooiën, worden sociale verantwoordelijkheid en solidariteit geleerd, ervaringen en tradities doorgegeven. Belastingen voor het gezin, moeilijkheden in het alledaagse leven en beperkingen in de mogelijkheden om zich te ontplooiën raken kinderen in het bijzonder. Vanwege zijn betekenis voor de samenleving moet vooral het gezin beschermd worden. Samen met het huwelijk staat het gezin terecht "onder de bijzondere bescherming van de staatsorde" (art. 6, lid 1 GG). De opdracht huwelijk en gezin in het bijzonder te beschermen en te ondersteunen, richt zich niet alleen tot de staat en de rechtsorde, maar tot de gehele samenleving. Om recht te doen aan de uiteenlopende gerechtvaardigde belangen van gezinnen is een samenwerking van alle maatschappelijke krachten, de politiek, de werkgevers en werknemers,

de bonden, de kerken en de media en niet in de laatste plaats ook van de gezinnen zelf en hun belangenbehartigers absoluut noodzakelijk. Het constitutioneel gerechtshof bevestigt de prioriteit van de taak van de verzorgingsstaat om te zorgen voor een rechtvaardige compensatie voor de lasten en de economische achterstelling, die gezinnen door de opvoeding van kinderen op de koop toe nemen. Het principe van de sociale gerechtigheid verlangt daarbij dat ook personen die niet gehuwd zijn, zoals bijvoorbeeld alleenstaande ouders, maar die vergelijkbare familiale werkzaamheden uitvoeren, niet in de laatste plaats in het belang van de kinderen vergelijkbare aanspraken kunnen doen gelden.

193. Tussen het gezin en het economisch systeem bestaat een wederzijdse afhankelijkheid, maar onder de huidige omstandigheden zijn de gezinnen eenzijdig gedwongen zich aan te passen aan de eisen van de betaalde arbeid, die ten koste gaat van het gezinsleven en de tijd voor elkaar in het gezin. Een enigszins bevredigende oplossing voor het probleem van het combineren van gezin en werk is voor jonge stellen vaak doorslaggevend bij de beslissing of men wel of geen kinderen wil. Werkgevers en werknemers moeten zich daarom beter leren instellen op de behoeften van de gezinnen; de gezinsproblematiek mag ook in tijden van een gespannen conjunctuur op de arbeidsmarkt geen marginaal thema blijven, maar moet bestanddeel zijn van elke bedrijfspolitiek. Zo moeten er bijvoorbeeld meer deeltijdarbeidsplaatsen komen, die in gelijke mate zowel voor mannen als voor vrouwen toegankelijk zijn en die niet alleen maar aantrekkelijk zijn voor lager opgeleiden. Het idee dat mannen beter om kunnen gaan met de eisen die betaald werk stelt en dat vrouwen beter zijn in de huishouding, doet noch recht aan de veranderde opvattingen over de rol van man en vrouw in de maatschappij, noch aan de gelijkwaardigheid van beide partners in een relatie. Ook door ouders meer baas te laten zijn over hun eigen tijd middels een flexibeler indeling van de werktijden en de werkvormen, kan de betaalde arbeid in totaliteit

gezinsvriendelijker worden gemaakt. Als de vrijheid van keuze tussen werk in het gezin en betaalde arbeid serieus wordt genomen, moeten er meer kinderdagverblijven komen.

194. Om betaalde arbeid en werk in het gezin daadwerkelijk combineerbaar te maken, is een ander vereiste dat beide als even belangrijk worden beschouwd voor zowel maatschappelijk welzijn als persoonlijke ontwikkeling. Er moet een grotere maatschappelijke en politieke erkenning komen van het werk in het gezin, die ook zijn neerslag moet vinden in financiële erkenning. Daardoor zouden ouders minder onder druk komen, uit economische overwegingen het gezinsleven ondergeschikt te maken aan het werk of om hoge kosten op zich te nemen om rekening te kunnen houden met de belangen van het gezin.

195. Ouders die vanwege hun kinderen geen baan hebben of een deeltijdbaan nemen, mogen in het stelsel van de sociale zekerheid, vooral in de pensioens- en ziektekostenverzekering niet langer gediscrimineerd worden. Dit is des te belangrijker, omdat het wenselijk is, dat een van de ouders omwille van de kinderen in staat is, in ieder geval tijdelijk vrij te kunnen zijn om opvoedkundige taken en werk in het gezin te kunnen verrichten. Echte vrijheid van keuze in de vormgeving van werk in het gezin en betaalde arbeid in de gezinscyclus zal pas dan bestaan, als daaruit geen nadelige gevolgen ontstaan, vooral met betrekking tot de ouderdagsvoorziening, en beide ouders zowel kunnen kiezen voor betaalde arbeid, alsook voor werk in het gezin. Daarom moet ernaar worden gestreefd, de tijd die gemoeid is met de opvoeding van kinderen, in de wettelijke pensioensverzekering te erkennen en de kansen op herintreding van ouders verder te verbeteren.

196. Gezinnen in bijzondere levensomstandigheden hebben te maken met extra belastingen en zijn daarom ook in sterkere mate aangewezen op ondersteuning; zo hebben alleenstaande ouders niet alleen vaak te kampen met financiële problemen, maar bij gebrek

aan plaatsen in crèches en kleuterscholen wordt het voor hen ook erg moeilijk, gezin en materiële bestaanszekerheid door betaalde arbeid met elkaar te combineren. Een ongewenste zwangerschap kan voor vrouwen, stellen of gezinnen tot moeilijke conflictsituaties leiden, als daardoor het toekomstige materiële levensonderhoud en alle perspectieven en hoop voor het eigen leven of sociale contacten, of zelfs de bestaande relatie met de partner op de tocht komen te staan. In deze situatie moeten de betrokken vrouwen en stellen niet alleen de mogelijkheid hebben iemand te kunnen consulteren die hen helpt bij de beslissing om het kind te accepteren, maar ook alle verdergaande soorten van hulp en ondersteuning krijgen voor een leven met het kind.

In een bijzonder moeilijke situatie verkeren vaak buitenlandse gezinnen, omdat zij niet alleen hun weg moeten zien te vinden in een vreemde cultuur en bij vreemde mensen, maar heel vaak ook te maken hebben met vooroordelen en zelfs afwijzing. Mensen met een andere nationaliteit moeten er in Duitsland zeker van zijn, dat zij op een menswaardige manier worden behandeld. In een bijzonder moeilijke situatie verkeren kinderen van buitenlandse gezinnen, omdat de taalproblemen hun schoolprestaties negatief beïnvloeden en zij zien dat er vaak ook grote spanningen bestaan tussen de waardepatronen van hun eigen familie en hun leeftijdgenoten. Buitenlandse ouders en hun kinderen verdienen niet alleen dezelfde erkenning als Duitse ouders en kinderen, maar daarnaast speciale steun en begeleiding op taalgebied.

197. Om een passende materiële bescherming en maatschappelijke erkenning te bereiken van het gezin, is het van bijzonder belang dat het belastingstelsel zo is opgezet, dat echtparen of alleenstaande ouders met kinderen niet worden achtergesteld bij kindloze belastingbetalers. Daarom moet de hoogte van de kinderbijslag realistisch worden vastgesteld en belastingvrij zijn. De kinderbijslag moet ook in hoogte van het bedrag zo zijn samengesteld, dat kinderen in geen geval de oorzaak kun-

nen zijn van armoede en dat geen enkel gezin, ook niet in de lagere inkomensgroepen, alleen op grond van het feit dat men kinderen heeft, is aangewezen op de sociale bijstand. De door de verzorgingsstaat geboden waarborging van het economisch bestaansminimum van gezinnen vereist dat de financiële voorzieningen regelmatig worden aangepast aan de economische ontwikkelingen. Deze uitkeringen van overheidswege mogen niet wegvallen en moeten, ook wanneer de openbare financiën onder druk staan, worden aangepast en niet ondergeschikt worden gemaakt aan nieuwe en andere financiële prioriteiten.

198. Een andere belangrijke manier om de economische en sociale situatie van gezinnen te verbeteren is het beschikbaar stellen van geschikte woonruimte voor gezinnen en een kind- en gezinvriendelijke woonomgeving. Hier ligt ook een bijzondere verantwoordelijkheid bij de gemeentelijke overheden, die gericht goedkope bouwgrond, eventueel ook in erfpacht, moeten aanbieden aan jonge gezinnen. De huisvestingspolitieke steunmaatregelen zouden vooral ten goede moeten komen aan gezinnen uit de lage en modale inkomensgroepen met meerdere kinderen.

199. Naast de financiële ondersteuning zijn de gezinnen vaak aangewezen op institutionele hulp als kinderdagverblijven of de gezinsopvoeding. Andere vormen van hulp, zoals bijvoorbeeld de verschillende adviescentra, de gezinszorg en gezinsontspanning, richten zich in het bijzonder op gezinnen die leven onder zware levensomstandigheden of in moeilijke situaties. In deze vormen van hulp komt tot uitdrukking dat het bij de ondersteuning van gezinnen met kinderen gaat om een overheidstaak, die begint op het punt waar het gezin de grenzen van haar mogelijkheden heeft bereikt of op grond van haar bijzondere situatie is aangewezen op hulp en ondersteuning.

5.2.2.2 Verwezenlijking van gelijke verdeling van kansen voor vrouwen en mannen

200. Een centraal punt in veel bijdragen aan het consultatieproces was, dat er meer rekening moet worden gehouden met de fundamentele veranderingen in de positie van de vrouwen in de economie en de samenleving. Tegelijkertijd werd een groot aantal concrete vormen van belastingen en achterstelling aangevoerd, die een gelijkstelling van man en vrouw en een gelijke verdeling van de kansen tussen hen in de politiek, de maatschappij, het beroepsleven en in het gezin tot nu toe nog steeds in de weg staan.

201. De in het gezin, de politiek, de economie en de maatschappij overheersende werkverdeling tussen de geslachten is de oorzaak van het vaak nog grote gebrek aan gerechtigheid in de verdeling van kansen ten opzichte van vrouwen, ook als zij beschikken over een met mannen vergelijkbaar opleidingsniveau. Vrouwen willen hun capaciteiten en wensen verwezenlijken in hun werk en hun gezin, in het privéleven en in het maatschappelijk leven. Zij willen daarbij het betaalde en het overwegend door hen verrichte onbetaalde werk delen met mannen en op alle gebieden gemeenschappelijk met hen samenwerken. Dit veronderstelt niet alleen een verandering in de relaties en gedragwijzen van mannen en vrouwen. Ook in de economie en de samenleving moeten structurele veranderingen plaatsvinden, die beantwoorden aan de verschillende behoeften en levenssituaties van mannen en vrouwen en van vaders en moeders.

202. De combinatie van gezin en werk, die tot nu toe eenzijdig ten koste ging van de vrouwen, moet in gelijke mate mogelijk zijn voor vrouwen en voor mannen. Dat houdt een grotere deelname in van mannen aan het werk in het huis en het gezin, maar vereist ook bijzondere inspanningen om het werk in het gezin in sterkere mate als gelijkwaardig aan de betaalde arbeid te erkennen. De kansen bij het aanvaarden van betaalde arbeid, de scholing en bijscholing en vooral bij de hervatting van werkzaamheden na een periode van kinderopvoeding moeten worden ver-

beterd. Promotiekansen mogen daarbij niet nadelig worden beïnvloed. De zelfstandige sociale verzekering van de vrouwen moet stapsgewijs worden verwezenlijkt. Alleen zo is een daadwerkelijke vrijheid van keuze in de vormgeving van het leven voor vrouwen en mannen mogelijk.

203. Beroepen waarin overwegend vrouwen werkzaam zijn, zouden in financieel en maatschappelijk opzicht moeten worden opgewaardeerd. Om voor vrouwen een breder spectrum aan carrièremogelijkheden te openen en daarmee de geslachtsspecifieke scheiding vooral op de arbeidsmarkt te overwinnen, moet de doelgerichte scholing en bijscholing worden uitgebreid. Daardoor kan ook worden tegengegaan dat vrouwen sneller worden ontslagen als gevolg van de voortschrijdende modernisering in het bedrijfsleven en de dienstverlenende sector. Vooral maatregelen die dienen ter vergroting van het aandeel van vrouwen in hoge functies in het onderwijs en in de media, in de economie, de maatschappij en de politiek, alsmede in de kerken verdienen ondersteuning. Op al deze gebieden zouden personele en organisatorische mogelijkheden moeten worden geschapen, waardoor meer vrouwen bestuursfuncties krijgen en sterker worden betrokken bij sociale, economische en politieke besluitvorming.

5.2.2.3 Waarborgen van toekomstmogelijkheden voor jongeren

204. Of een samenleving een toekomst heeft, kan niet op de laatste plaats ook worden afgelezen aan de perspectieven en toekomstmogelijkheden die zij haar jonge generatie biedt. Het gaat om de vragen: groeien jonge mensen op in een humaan klimaat en onder gunstige omstandigheden? Krijgen zij de nodige aandacht, erkenning, acceptatie en ondersteuning? Hebben ze de mogelijkheid te groeien in de samenleving, wordt er naar hen geluisterd, raken ze maatschappelijk betrokken en streven ze een eigen carrière na die in overeenstemming is met hun voorkeuren en mogelijkheden? Hebben ze kansen op de arbeidsmarkt? Uitgaven voor scho-

ling en bijscholing zijn investeringen in de toekomst van de samenleving. Naast het doorgeven van kennis vormen ontwikkeling van de persoonlijkheid en het versterken van de eigen verantwoordelijkheid en van het vermogen, deel uit te maken van de gemeenschap gelijkwaardige doelen en jongeren hebben er recht op dat die doelen worden nageleefd en verwezenlijkt.

205. De grote werkloosheid en de bestaande moeilijkheden bij het betreden van de arbeidsmarkt vormen voor jongeren een aanzienlijke belasting, die hen harder treft dan volwassenen in een vergelijkbare situatie. Daarom is het des te noodzakelijker, dat aan jongeren een passend en gedifferentieerd aanbod van scholings- en arbeidsmogelijkheden ter beschikking wordt gesteld. Jonge mensen verwachten terecht, via opleiding en beroep een economisch en sociaal perspectief te kunnen ontwikkelen, dat hen de kans biedt op een zinvol leven met eigen verantwoordelijkheden.

206. Het 'duale systeem' in het beroepsonderwijs heeft in Duitsland zijn waarde bewezen. Het moet behouden blijven. De basis hiervoor moet zijn, dat in het kader van de sociale markteconomie de werkgevers – economie, regering, kerken en bonden – hun verplichting ten aanzien van het onderwijs in de noodzakelijke omvang nakomen. Een bijzondere verantwoordelijkheid dragen hierbij de CAO-partners. Als oproepen en eige keuzes niet voldoende zijn, is het de taak van de politiek, in het belang van de jongeren sturend in te grijpen, om indien mogelijk alle jongeren kans te bieden op een geschikte opleidingsplaats. Het systeem van de beroepsopleidingen moet verder worden ontwikkeld tot een compleet systeem van beroepsonderwijs en heren bijscholing, met als doel mensen aan vaste banen te helpen en de mogelijkheid te scheppen, erkende diploma's alsnog te halen, ook als iemand al een baan heeft. Er moeten nieuwe beroepspectieven worden ontwikkeld, die op de toekomst zijn georiënteerd. Een professionele beroepskeuzevoorlichting moet de jongeren zo vroeg mogelijk hulp bieden bij de oriëntatie op beroep-

pen.

207. Het zo goed mogelijk opleiden van meisjes en jonge vrouwen is een integraal bestanddeel van het duale systeem. De gelijkwaardigheid van algemeen onderwijs en beroepsonderwijs is een andere belangrijke bouwsteen voor de ontwikkeling van een compleet systeem van het beroepsonderwijs. Daartoe behoren een betere uitrusting van de vakscholen, vergemakkelijking van de toegang tot de (vak-)hogescholen in het kader van de beroepsopleiding en het vergemakkelijken om met diploma's van het beroepsonderwijs naar het algemene onderwijs over te stappen. Voor achtergestelde jongeren, vooral jongeren met leerproblemen, moeten de beproefde instrumenten uit de wet op de arbeidsstimulering worden behouden en verder worden ontwikkeld.

208. Als in economische en sociale kwesties in Duitsland, waarover momenteel wordt gediscussieerd, een nieuwe consensus moet worden bereikt, die ook in de toekomst draagkrachtig kan zijn, dan moet aan jonge mensen meer medeverantwoordelijkheid worden gegeven. Jongeren hebben grote behoefte aan goed opgezette jongerencentra en jongerenclubs, waar zij een grote eigen inbreng hebben. Hierdoor ervaren zij hoe belangrijk het is ergens bij te horen en leren zij hun persoonlijkheid te ontwikkelen door zich solidair en verantwoordelijk te gedragen.

5.2.2.4 De eenheid van Duitsland verlevendigen

209. De vormgeving van de interne eenheid van Duitsland is een proces dat geruime tijd in beslag neemt. Het gaat daarbij niet om het bereiken van een evenwicht op alle gebieden, maar om de inrichting van een gemeenschappelijke sociale samenleving in heel Duitsland, die ieder mens de kans biedt op een leven in waardigheid, die achterstelling van mensen en regio's uitbant en die zich op bijzondere wijze aan de zwakkeren wijdt. Met de taak, de scheidingen tussen oost en west in Duitsland te laten verdwijnen en gelijkwaardige

levensomstandigheden te scheppen, gaat het ook om het overwinnen van schrijnende ongelijkheden. De taak zulke ongelijkheden uit te bannen, geldt niet voor alleen de verhouding tussen oost en west, maar voor heel Duitsland.

210. Noch de mensen, noch de economie in de nieuwe deelstaten waren voorbereid op de abrupt ingevoerde markteconomische omstandigheden. Tegenover de vele positieve aspecten staan nieuwe onrechtvaardigheden en economische problemen. De ingrijpende veranderingen in de levens van mensen in Oost-Duitsland is nog lang niet verwerkt en op sommige plaatsen in West-Duitsland nog niet genoeg doorgedrongen. Het gaat om een gemeenschappelijke historische last als gevolg van de nazi-dictatuur en de Tweede Wereldoorlog.

211. De ontwikkeling in het herenigde Duitsland is voor een deel tegenstrijdig verlopen: enerzijds zijn er indrukwekkende prestaties geleverd in de opbouw en is het tot uitingen van solidariteit gekomen, die tot op de dag van vandaag voortduren. Zo bedragen de tot eind 1996 naar de nieuwe deelstaten gestroomde gelden 750 miljard DM. Dit heeft, zeker in vergelijking met de andere landen van Oost-Europa, die een vergelijkbaar drastische economische ineenstorting hebben meegeemaakt, voor een enorme opbloei gezorgd. De meeste mensen in de oostelijke deelstaten bevestigen dat, want zij zien een duidelijke verbetering van hun persoonlijke materiële situatie. Anderzijds hebben in West-Duitsland verwachtingen omtrent dankbetuigingen uit Oost-Duitsland, ongevraagd advies en onbegrip met betrekking tot de vele onopgeloste problemen tot onbehagen en voor een deel ook tot spanningen geleid. Hoewel het nog een lange tijd zal duren voordat de levensomstandigheden gelijkwaardig aan elkaar zullen zijn, moet het nu al lukken, vooroordelen en onbegrip tussen oost en west weg te nemen en het saamhorigheidsgevoel te versterken.

212. De vele problemen die zijn ont-

staan door de ineenstorting van het economisch stelsel van de DDR en de grondige veranderingen in de gehele maatschappij, zullen voorlopig nog wel een tijd aanhouden en daardoor zal de noodzaak van geldstromen en andere solidaire vormen van ondersteuning op alle niveaus ook nog enige tijd blijven bestaan. Noodzakelijk zijn vooral meer investeringen om nieuwe economische structuren te kunnen opbouwen. Maar het is ook belangrijk dat er niet verder wordt bezuinigd op programma's voor het scheppen van banen. Door dergelijke bezuinigingen worden maar al te vaak juist aan die mensen kansen ontgenomen die in staat, bereid en gekwalificeerd zijn om te werken en die buiten hun schuld werkloos zijn geworden. Het gevoel van de kansloosheid draagt het gevaar van berusting en vertwijfeling in zich en vergroot de verdeeldheid in de samenleving.

213. De Duitse hereniging biedt veel mensen nieuwe kansen en perspectieven. De overgrote meerderheid van de mensen in oost en west is dankbaar voor de 'Wende'. Er is vrijwel niemand die de geschiedenis zou willen terugdraaien. De hereniging van Duitsland is niet in de laatste plaats het resultaat van een bewuste strijd van de mensen in het oosten voor een parlementaire democratie en van een opstand tegen betutting en wanbeleid. Iedereen heeft de taak de interne eenheid met engagement en creativiteit vorm te geven: deelstaatregeringen, vakbonden, bonden, instituten en niet in de laatste plaats de burgers. Het is iets totaal nieuws. Er kan niet worden geput uit eerdere ervaringen. Daarbij is het de opgave ook voor de kerken, hulp aan te bieden voor de dialoog en het onderlinge vertrouwen en op te komen voor solidariteit. Met deze uit historisch en cultureel oogpunt zo belangrijke ontwikkeling moet met grote zorgvuldigheid worden omgegaan.

214. De interne eenheid kan alleen tot stand komen, als de mensen in oost en west zichzelf zien als een solidaire gemeenschap. In het belang van allen moeten zij bereid zijn om, binnen redelijke grenzen, een stapje terug te doen.

Onvermijdelijke offers en lasten moeten rechtvaardig worden verdeeld, zonder daarbij de kracht van de staat en de economie in gevaar te brengen.

5.2.2.5 Een rechtvaardiger verdeling van de vermogens

215. Privé-bezit en daarmee privé-vermogen zijn constitutieve elementen van de economische en maatschappelijke ordening van de Bondsrepubliek Duitsland. Ze dienen zowel voor het levensonderhoud als voor macro-economische kapitaalopbouw. De inkomsten uit vermogen vullen het inkomen uit arbeid aan. Vermogen en inkomsten uit vermogen vormen tegelijkertijd een aanvullende oudedagsvoorziening en een voorziening voor noodgevallen.

216. De kerken zetten zich daarom al sinds lange tijd in voor een rechtvaardiger verdeling van het eigendom en niet op de laatste plaats voor een groter aandeel van de werknemers en werknemers aan het productievermogen. Het doel van een sociaal evenwichtiger en rechtvaardiger verdeling van de vermogens in Duitsland is bij lange na niet bereikt. Ook al is er op bepaalde gebieden van de vermogensvorming (bijvoorbeeld van kapitaal en woningbezit) onmiskenbaar vooruitgang geboekt, toch concentreert de groei van de vermogens zich op de bevolkingsgroepen met een hoger inkomen en een groter vermogen, en wordt de afstand groter tussen de rijke huishoudens aan de ene kant en de huishoudens, die over een klein of geen vermogen beschikken, aan de andere kant.

217. De situatie met betrekking tot de verdeling van de vermogens wordt in de nieuwe deelstaten nog problematischer doordat het aandeel van de particuliere huishoudens aan het productievermogen door de economische en maatschappelijke verhoudingen tot nu toe extreem gering is. Kapitaalvorming en woningbezit blijven daarom achter bij de rest van Duitsland. Zowel op het gebied van onroerend goed als productie is er veel in West-Duitse handen overgegaan. Ongeveer 80% van de privatisering door de Treuhand-Anstalt

is naar West-Duitse ondernemingen gegaan. Men heeft verzuimd de economische opbouw in de nieuwe deelstaten en de bevordering van investeringen, alsook de aanpassing van de lonen en salarissen te koppelen aan het doel van een grotere deelname van de werknemers aan het productievermogen en ook zo bij te dragen tot een rechtvaardiger verdeling van de vermogens.

218. Om vooral vooruitgang in de zin van een bredere verdeling van het productievermogen te kunnen boeken, is een adequate verdere ontwikkeling en vormgeving van de vermogenspolitieke randvoorwaarden dringend noodzakelijk. Dit is momenteel mede daarom zo belangrijk, omdat de verhouding tussen kapitaal en arbeid ook met het oog op de inkomens steeds meer verschuift ten koste van de arbeid. De kerken en kerkelijke organisaties hebben een groot aantal initiatieven en modellen ontwikkeld, die ten doel hebben het aandeel van de werknemers aan het productievermogen te vergroten en die er daarmee tegelijkertijd toe bijdragen, dat investeringen worden vergemakkelijkt, arbeidsplaatsen worden veiliggesteld en nieuwe arbeidsplaatsen worden geschapen, en dat zo ook de economische en sociale situatie kan worden gestabiliseerd. Ze hebben uitgangspunten en compromissen aangegeven, om hindernissen uit de weg te ruimen. Het is een primaire taak van de sociale partners om overeenkomsten te bereiken en daarmee een doorbraak te forceren bij de vermogensvorming van de werknemers en -neemsters. Maar ook de overheid moet daarbij haar verantwoordelijkheid tonen.

219. Er bestaan niet voldoende betrouwbare gegevens over de verdeling en de ontwikkeling van vermogens in Duitsland. Terwijl er zowel van de commissie van deskundigen als van de instituten voor conjunctuuronderzoek regelmatig rapporten verschijnen over de ontwikkeling van de economie in zijn totaliteit, ontbreekt een dergelijke regelmatige rapportage voor het uiterst complexe gebied van de verdeling van de inkomens en de vermogens. Informatie daarover is absoluut noodzakelijk,

om de nodige beslissingen in het netwerk van relaties tussen het fiscale en het sociale voorzieningen- en verdeelsysteem adequaat te kunnen voorbereiden, en efficiëntie en gerechtigheid van genomen maatregelen te kunnen controleren. Regelmatig met armoederapporten komen is dus niet voldoende. Ook rijkdom moet onder de loep worden genomen.

220. Niet alleen armoede, maar ook rijkdom moet een thema zijn in het politieke debat. Herverdeling is tegenwoordig vaak de herverdeling van het tekort, omdat de overvloed aan de andere zijde wordt ontzien. Het gaat daarom niet alleen om een bredere vorming en verdeling van vermogens. Uit sociaal-ethisch oogpunt hebben vermogenden sociale verplichtingen. Lasten te delen en dragen wordt in de maatschappij wordt niet alleen bepaald aan de hand van het inkomen, maar ook van het vermogen. Als de vermogens niet op gepaste wijze worden gebruikt om nationale taken te financieren, dan wordt de sociale verplichting die eigenaars met zich meebrengt in een belangrijk opzicht beperkt of zelfs opgeheven. In een situatie waarin bijzondere taken – zoals bijvoorbeeld de financiering van de Duitse eenheid – in grote mate moeten worden gefinancierd door het aangaan van staatschulden, zou meer gebruik moeten worden gemaakt van de vermogens. In welke vorm dat rechtvaardig en wettig kan gebeuren, moet worden onderzocht.

5.2.2.6 Een nieuwe sociale cultuur bevorderen

221. Tempo en omvang van de economische, sociale en culturele verandering veranderen de traditionele sociale cultuur. Deze veranderingen beïnvloeden de sociale en maatschappelijke netwerken, zonder welke economie en samenleving niet kunnen bestaan. Een herbezinning op de sociale cultuur is nodig. Zij herbergt een groot potentieel aan creativiteit en engagement. Er moet meer aandacht en erkenning komen voor de bestaande ethische en sociale structuren in de samenleving. Daarbij gaat het vooral om sociale netwerken en

diensten, lokale werkgelegenheidsinitiatieven, vrijwilligerswerk en zelfhulp-groepen.

222. De overheid moet er op alle niveaus door het scheppen van geschikte randvoorwaarden toe bijdragen, dat die initiatieven zich kunnen ontplooiën. Grote prioriteit heeft de publieke erkenning van het vrijwilligerswerk. Vrijwillige en onbetaalde dienstverlening zou kunnen worden gehonoreerd met tegenprestaties, zoals bijvoorbeeld onkostenvergoedingen, bijscholingscursussen, voorrang bij sollicitaties alsook tegoedbonnen (bijvoorbeeld om gebruik te maken van hulpverlening naar eigen behoefte). Het zou makkelijker moeten worden vrijstelling van het werk te krijgen. Wie zich met jongerenwerk heeft beziggehouden, zou de voorkeur kunnen krijgen bij de toewijzing van studie- of opleidingsplaatsen. Het zou zinvol zijn een aansprakelijkheid in te voeren voor schade, die ontstaat tijdens de uitoefening van vrijwilligerswerk. Er valt ook te denken aan een door de overheid voor jonge mensen te openen 'opleidingsrekening', die overeen zou komen met de tijd die zij – ergens in hun leven – ter beschikking stellen aan de gemeenschap.

223. Een onvervangbaar goed van de sociale cultuur is de zondag. De bescherming van de zondag wordt steeds meer bedreigd door het feit dat economische belangen de voorrang krijgen boven de zondagsrust. De zondag moet beschermd blijven. Als dag van de Heer heeft de zondag een centrale religieuze inhoud. Zondag betekent ook gemeenschappelijke tijd voor het gezin, voor vrienden en burens en vormt daardoor een belangrijk cultureel goed, waarover niet zomaar beschikt mag worden.¹⁰

5.3 Een structurele ecologische verandering op gang brengen

224. Vanuit het zelfbesef is duurzame ontwikkeling een economisch concept met 'verdelingsaspecten'. Als verdeelregel zou moeten gelden: recht en billijkheid bij het gebruik van natuurlijke hulpbronnen moeten zowel onder de nu levende wereldbevolking, alsook in

de opvolging der generaties gegarandeerd zijn. In het belang van de komende generaties moeten de ecologische systemen behouden blijven. Van het belaste, respectievelijk verwoeste milieu zou zoveel mogelijk hersteld moeten worden.

225. De basisvoorwaarde voor een ontwikkeling in de richting van een goede toekomst is het behoud van de ecosystemen, waarop het menselijk bestaan berust. Om het draagvermogen van deze systemen niet te overschrijden, kunnen niet onbeperkt grondstoffen uit de natuur worden gehaald en precies zoveel afval- en schadelijke stoffen worden gedumpt, als zij kan verdragen. Voor grondstoffen die niet of slechts langzaam weer worden aangevuld zou naar een geschikte vervanging moeten worden gezocht. Dit concept laat in het midden of het behoud van milieufuncties eerder kan worden bereikt door bezuinigingen, of door een verbeterde exploitatie.

226. Op weg naar een economie die gereed is voor de toekomst, gaat het erom de exploitatie van hulpbronnen en de belastingen voor het milieu verder en duidelijker dan tot nu gebeurd is, los te koppelen van de economische ontwikkeling en de productieprocessen vanaf het begin in te bedden in de natuurlijke kringlopen. De economische processen maken tenslotte deel uit van de ecologische systemen, waaruit zij hun grondstoffen halen en waarin de afvalstoffen moeten worden verwerkt. Een 'lange-termijn-economie' moet zich dus bekommeren om de voorwaarden tot behoud van die ecologische voorwaarden voor economisch handelen en de specifieke wetmatigheden daarvan. In principe gaat het daarbij om ecologisch verantwoord gebruik van grondstoffen en een energiegebruik dat zoveel mogelijk aansluit bij de ecologische kringloop. Daarnaast betekent dit, dat afvalstoffen na gebruik zoveel mogelijk moeten worden hergebruikt. Bovendien moet er bij de ontwikkeling en de productie van goederen meer op worden gelet of die goederen duurzaam zijn en gemakkelijk gerepareerd kunnen worden. Daarmee zou het aandeel

10. Vgl. daartoe: *Unser Verantwortung für den Sonntag. Gemeinsame Erklärung des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland und der Deutschen Bischofskonferenz*, 1988.

van de reparatie en klantenservice aan de toegevoegde waarde – in de regel decentraal georganiseerde en arbeidsintensieve sectoren van de economie – stijgen en het belang van de productie dalen.

227. Verder is het noodzakelijk de economische structuraanpassing te gebruiken voor ecologische doeleinden, zoals dat tegenwoordig wordt geëist in het fiscale debat in de commissies van de Europese Unie. Een pragmatisch voorstel, waarover al sinds lange tijd wordt gediscussieerd en dat in zijn ecologische, economische en sociale consequenties verschillend wordt ingeschat, houdt in dat dit aanpassingsproces wordt ondersteund door een financiële hervorming, die recht doet aan het milieu (afschaffing van subsidies die schadelijk zijn voor het milieu, energie- en CO₂-heffingen ten gunste van een ontlasting van de sociale lasten). Van een dergelijke financiële hervorming zou, zo zeggen de voorstanders, tegelijkertijd een werkgelegenheidsbevorderende stimulant uit kunnen gaan, omdat de tegenwoordig primair op de factor arbeid gerichte belasting meer zou worden verspreid en tegelijk het sparen van energie beloond zou worden. In ieder geval zou de overheid door heffingen, het stellen van verplichte voorwaarden, aansprakelijkheidsregelingen maar ook door financiële prikkels in ruime mate randvoorwaarden scheppen, die een milieuvriendelijke economie en daarmee milieubescherming ondersteunen en bevorderen.

228. Voor het uitwerken van een breed opgezette strategie voor een duurzame ontwikkeling vormen de energiesector, de chemische industrie, de landbouw en het verkeer bijzonder belangrijke en ook gevoelige sectoren. Energiebeleid moet in het algemeen geleid worden door het principe van de beperking van risico's, zowel met het oog op het milieu, als op de gezondheid en de veiligheid van de mensen. Een tweede belangrijk principe is dat van de efficiënte omgang met energie, die door een breed scala van individuele maatregelen – van de voor de economie op lange termijn te berekenen verhoging

van de energieprijzen tot het bevorderen van het onderzoek naar en de ontwikkeling van regeneratieve energiebronnen – moet worden vergroot. Ongeveer hetzelfde geldt voor de chemische industrie, waarbij een verandering van het beleid niet alleen betrekking moet hebben op de uitstoot tijdens de productie, maar ook op de producten zelf.

229. Tot een duurzame verbetering en behoud van de natuurlijke levensvoorwaarden en het behoud van een veelzijdig landschap, dat recht doet aan het milieu en de natuur, hoort ook een meer op het milieu gerichte organisatie van de landbouw. Daarbij horen in het bijzonder een ecologisch verantwoordelijkheidsbesef bij de productie van voedingsmiddelen en diervoeder, het behoud van de natuurlijke vruchtbaarheid van de bodem, een diervriendelijke veehouderij, de bescherming van de rijkdom aan diersoorten, de bescherming van de bossen, het schoonhouden van het water en de bescherming van het veelzijdige cultuurlandschap. Traditioneel gebeurde dit door de landbouw, en sinds kort ook door de biologische landbouw, die daarom ook breed vanuit de politiek ondersteund en behouden dient te worden. Boeren en bosbeheerders leveren door het onderhouden van het cultuurlandschap een belangrijke bijdrage voor de gehele maatschappij, die niet wordt vergoed door de marktprijs van de producten. De nog bestaande talrijke boerenfamiliebedrijven hebben een goede economische basis en toekomstperspectief nodig om te kunnen overleven en ook voor de komende generaties nog een bestaan te garanderen.

230. Op verkeersgebied vormen het nog steeds groeiende verkeersaanbod en de daarmee gepaard gaande verdere uitbouw van de infrastructuur een enorme belasting voor het klimaat, het landschap en voor de gezondheid van veel mensen. De noodzakelijke hervormingen moeten gericht zijn op het verkorten van de reistijden, nieuwe, milieuvriendelijke transportmiddelen en een herziening en -verdeling van de transportkosten in het belang van het milieu.

Het is echter ook nodig dat verkeersdeelnemers hun mobiliteitsgedrag en hun levensstijl veranderen.

231. Veranderingen van de levensstijl, die beperkingen inhouden, zijn echter ook op veel andere gebieden noodzakelijk. De rooibouw van een wegwerpmentaliteit moet op de lange termijn plaatsmaken voor duurzame productie en duurzame levensstijlen. Bij veel welgestelde mensen in de westerse consumptiemaatschappijen overheerst een overdreven consumptie- en welvaartsdenken. Die houding komt in toenemende mate in conflict met de grenzen van de economische belastbaarheid en gaat ten koste van de levenskansen van toekomstige generaties en van mensen in de zich ontwikkelende landen. Zo zal het doel van de duurzaamheid zeker niet worden gehaald, als het gemiddelde consumptieniveau van de industrielanden blijft stijgen. Daarom moet het bewustzijn versterkt worden dat meer levenskwaliteit tegenwoordig nauwelijks nog kan worden bereikt door 'meer' en 'sneller', maar in toenemende mate door 'minder', 'langzamer' en 'bewuster'. Zulke veranderde levensstijlen zullen vermoedelijk slechts ingang vinden als duidelijk wordt dat daardoor de kwaliteit van het leven wordt verbeterd.

232. Juist aan het bewustmaken van de vele dimensies van datgene wat echt de naam 'welvaart' verdient, wat dus het duurzame welzijn van de mens dient, kunnen de kerken een belangrijke bijdrage leveren. Het christelijk leven biedt een groot aantal aanknopingspunten om de gelijkschakeling van 'goed leven' en 'veel hebben' onder kritiek te stellen. De vele behoeften van de mens worden niet simpelweg door een zo groot mogelijke consumptie bevredigd. De ommekeer naar een eenvoudiger levensstijl kan leiden tot meer levenskwaliteit en culturele ontplooiing. Tegelijkertijd mag echter niet worden verzwegen dat een dergelijke levensstijl voor het individu ook de bereidwilligheid tot het brengen van persoonlijke offers met zich mee brengt.

5.4 De Europese eenwording

versterken en uitbreiden

233. De komende jaren moet de Europese politiek belangrijke beslissingen nemen. De lidstaten van de Europese Unie hebben in principe besloten tot een uitbreiding van de Unie met een aantal Midden- en Oost-Europese landen en Cyprus. Die uitbreiding is niet alleen in politiek opzicht noodzakelijk maar biedt ook aanzienlijke kansen voor Europa. De lidstaten staan momenteel voor de taak, institutionele voorwaarden te scheppen voor een daadkrachtige Unie met 25 of meer leden. Het komt er daarbij in beslissende mate op aan, het doel van de uitbreiding te verbinden met een sterkere integratie. Het gaat om vraagstukken van de politieke handelingsbekwaamheid van de Unie op de gebieden van de veiligheids- en de buitenlandse politiek, om een gemeenschappelijke politiek ten aanzien van binnenlandse en wettelijke aangelegenheden en om de bindende geldigheid van grond- en mensenrechten op het niveau van de Unie. Tot de kernvraagstukken behoort of de lidstaten principieel bereid zijn het beginsel van de eenstemmigheid te laten varen en meerderheidsbeslissingen te accepteren op in politiek opzicht gevoelige thema's. Het gaat om de beslissing tussen nationale soevereiniteit en gemeenschappelijke juridische bevoegdheid op kerngebieden van de politiek.

234. De sociale politiek behoort in de Europese Unie al sinds lange tijd tot de bijzonder controversiële thema's. Het is noodzakelijk dat de in het Verdrag van Maastricht gedefinieerde gebieden van een Europese sociale politiek in de toekomst voor alle lidstaten van de Unie bindende geldigheid hebben. De lidstaten zijn in het bijzonder verdeeld over de kwestie van de verdere uitbouw van bindende sociale minimumregels voor alle landen van de EU. Die uitbouw is een belangrijke voorwaarde voor eerlijke omstandigheden in de concurrentiestrijd en een sterkere convergentie van de sociale zekerheid, alsmede een aanmoediging voor de jonge democratieën in Midden- en Oost-Europa, zich door de opbouw van een eigen sociaal bestel

voor te bereiden op het lidmaatschap van de Europese Unie. Hierbij dient erop te worden gelet dat sociale minimumeisen bij een noodzakelijke vermijding van overbelasting van minder ontwikkelde landen, niet leiden tot een overeenstemming op het laagste niveau en daarmee tot een uitholling van de waarborgen van de nationale verzorgingsstaten.

235. Tot de belangrijkste taken behoort de invoering van een blijvend stabiele en uniforme Europese munt. Welke bezwaren men ook tegen dit plan heeft, zonder de Monetaire Unie is de Europese markt nog niet af, want die zal zich pas volledig kunnen ontplooien als er tegelijkertijd ook een uniforme financiële markt bestaat. Een uniforme en blijvend stabiele munt zal niet alleen een betrouwbare basis vormen voor de economische ontwikkeling en het sociaal evenwicht op Europees niveau, maar vormt tegelijkertijd ook een bijdrage tot een stabiele internationale monetaire ordening en de voorwaarde voor het slagen van de gehele Europese integratie. Het is van wezenlijk belang dat bij de noodzakelijke veranderingen en herverdelingen de sociale zekerheid van de zwakkeren niet wordt prijsgegeven en dat de lasten op sociaal rechtvaardige wijze door allen worden gedragen.

236. Er is al veel bereikt. Voor een groot deel van de bevolking in West-Europa zijn de gestegen welvaart, grensoverschrijdende vestigings- en reisomgankelijkheden zonder paspoortcontroles vanzelfsprekend geworden. Maar na bijna 50 jaar van integratiepolitiek is Europa er nog niet in geslaagd een uitgesproken Europees gemeenschapsbewustzijn en een gemeenschappelijke Europese identiteit te ontwikkelen. De kerken in Duitsland zien het als een belangrijke taak, in de samenwerking met hun oecumenische partners in Europa daaraan een bijdrage te leveren. Het bewustzijn van een verzoend-zijn met elkaar in alle verscheidenheid, het vermogen op elkaar in te gaan en van elkaar te leren en de wil, gemeenschappelijk vorm te geven aan de toekomst van Europa, zijn noodzakelijk om op de

drempel van het jaar 2000 op de uitdagingen te kunnen ingaan.

5.5 Verantwoordelijkheid dragen in de verenigde wereld

237. Meer en meer zijn de mensen gaan inzien hoe belangrijk een solidair en verantwoordelijk met elkaar leven van de landen van de gemeenschap der volkeren is. Dat heeft geleid tot talrijke inter- en supranationale overeenkomsten. Ook de minder ontwikkelde landen, die maar weinig wereldpolitieke invloed hebben, worden steeds meer betrokken bij het dragen van verantwoordelijkheid voor het geheel, want het algemeen welzijn van de hele wereld kan niet alleen worden gegarandeerd door die economisch sterke landen, die zich hebben verenigd in de zogenaamde G-7. Vooral de grote wereldconferenties van de Verenigde Naties proberen het verantwoordelijkheidsbesef van alle landen te wekken, en de strijd tegen armoede, werkloosheid en sociale uitsluiting tot een gemeenschappelijke taak te maken. Nationale oplossingen, hoe belangrijk die op zich ook mogen zijn, zijn onder de huidige omstandigheden niet meer voldoende.

238. Intussen bestaan er aanzetten tot een solidaire houding in het handels- en milieurecht, bij de bestrijding van de criminaliteit, bij de hulp in monetaire turbulenties, in gevallen van catastrofes, in de gezondheidspolitiek, in de veiligheidspolitiek, bij het verwerken van migratiestromen, in de strijd tegen erosie en de ontwikkeling in gebieden die tot een steppe dreigen te worden, bij de bescherming van de zeeën, bij veiligheidskwesaties met betrekking tot de kernenergie, bij de kernwapenstop en bij andere zaken. Een solidaire wereldmaatschappij hoeft dus niet opnieuw te worden uitgevonden, maar kan gekoppeld worden aan deze aanzetten.

239. Men is het er in ruime mate over eens dat de regeringen in de arme landen door het scheppen van interne randvoorwaarden, een duurzame ecologische ontwikkeling zouden moeten bevorderen in hun landen. Dat lukt echter alleen als industrielanden als

Duitsland, die een wezenlijke voorbeeldfunctie hebben, modellen van een vooruitziende economische politiek aanbieden en dit ondersteunen door hun buitenlandse handelsbetrekkingen.

240. Er bestaat sinds het einde van de confrontatie tussen Oost en West een gevaarlijke trend, te snoeien in de middelen die tot nu toe dienden om de explosieve sociale situatie tussen Noord en Zuid onschadelijk te maken. Nog altijd ontwikkelt de schulden crisis in een aantal landen van het Zuiden een gevaarlijke eigen dynamiek en verwoest, wat met ontwikkelingshulp moet worden opgebouwd.

241. Er moeten meer en verdergaande internationale afspraken en overeenkomsten worden gemaakt. Noodzakelijk lijken een verbetering van het internationale recht (vooral in het handels- en kartelrecht), een vastberaden vermindering van het protectionisme, stappen in de richting van de controle van de economische macht en de ontwikkeling van een internationaal sociaal rechtsstelsel, waarmee in afspraken over dwangarbeid, kinderarbeid en vergelijkbare kwesties al een begin is gemaakt. Verder moet de internationale sociaal- en ontwikkelingspolitieke coöperatie worden uitgebreid. Het gaat erom, de internationale ontwikkeling onder het primaat te brengen van de politiek en een beleid te ontwikkelen met effectieve sancties en instrumenten. Die zouden dan de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor sociale zekerheid en gerechtigheid op internationaal niveau een nieuwe betekenis moeten geven.

242. Verantwoordelijkheid dragen voor de verenigde wereld betekent,

- dat alle nationale beslissingen ook moeten worden genomen vanuit het oogpunt van die verenigde wereld: dat lukt alleen als de ontwikkelingspolitiek eindelijk tot een thema wordt dat door de gehele politiek loopt en niet slechts de taak blijft van een enkel departement;

- dat de ontwikkelingspolitiek in de Europese context beter wordt gecoördineerd:

dat is in het Verdrag van Maasticht al overeengekomen en zou snel gerealiseerd moeten worden;

- dat de groep van arme landen in de internationale commissies meer medezeggenschap moet krijgen, zodat het voor hen gemakkelijker wordt, mee te werken aan taken voor het welzijn van de wereldgemeenschap;

- dat met het oog op de met de internationale financiële markten verbonden risico's mogelijkheden worden ontwikkeld om een beter toezicht en een betere controle uit te kunnen oefenen op degenen, die op die markten actief zijn. Voor nieuwe internationale afspraken over een effectiever toezicht op banken zijn al eerste aanzetten op gang gekomen. Een verbeterd toezicht moet vooral ook de effectenhandel alsmede de investerings- en verzekeringsbranche omvatten;

- dat in het kader van een internationaal afgestemde, coherente politiek ten aanzien van vluchtelingen en migratie de oorzaken en negatieve gevolgen van verdrijving, vlucht en migratie worden voorkomen of verminderd. Elke maatregel die direct is gericht op de verbetering van de levensomstandigheden in de ontwikkelingslanden zelf, op het uitbannen van armoede, op betere opleidingsmogelijkheden en op een leefbaar milieu, dient tegelijk ook ter vermindering van de oorzaken voor vlucht en migratie.

6 Taken van de kerken

243. Het is niet voldoende als de kerken zich alleen bezighouden met de economische en sociale structuren en met het gedrag van de mensen die daarin actief zijn. Ze moeten ook over hun eigen handelen in economisch en sociaal opzicht nadenken. Het kerkelijke

engagement voor veranderingen in de samenleving werkt des te overtuigender, als er ook binnen de kerken dienstovereenkomstig wordt gehandeld.

6.1 Het eigen economisch handelen van de kerken

244. De kerken houden zich als werkgever, bezitter van kapitaal in de vorm van geld en grond, bij bouwprojecten of als exploitant van instellingen en huizen ook bezig met economisch handelen. Zij kunnen daar geen maatstaven voor formuleren en deze openlijk uitdragen, zonder die ook voor zichzelf en het eigen handelen aan te leggen. Dat wordt terecht gezien als een kwestie van geloofwaardigheid. Maar geloofwaardigheid is niet voldoende. De opvattingen en verlangens van een persoon of een instituut moeten op hun eigen waarde worden beoordeeld. Als ze goed gefundeerd zijn, behouden zulke opvattingen en eisen hun geldigheid, ook als mensen ze niet naleven.

245. De kerken zijn met hun diaconie en caritas een grote *werkgever*. In die rol zijn zij – niet meer of minder dan andere werkgevers – geroepen, arbeidsverhoudingen te scheppen die rekening houden met het gezin (bijvoorbeeld flexibele werktijden), op te komen voor een eerlijke omgang met medewerkers en –sters, het principe van de gelijkstelling van mannen en vrouwen in acht te nemen en te zorgen voor het consequent in acht nemen van de regels voor medezeggenschap en inspraak. Sinds kort zijn de kerken door teruglopende inkomsten voor het eerst na een lange fase van expansie in de situatie terechtgekomen dat het aantal arbeidsplaatsen moet worden verminderd. In deze kritieke situatie zijn allen opgeroepen met sociaal verantwoordelijkheidsbesef, sociale fantasie en flexibiliteit sociale problemen af te wenden. Bijzondere aandacht verdienen voorstellen, die zich richten op gematigde kortingen van de salarissen van kerkelijke medewerkers met modale en hoge inkomens. Daar waar ingrijpende bezuinigingsmaatregelen onvermijdelijk zijn, moet het verdelen van werk de voorrang krijgen boven een vermindering van het aantal

arbeidsplaatsen en ontslagen. Salariskortingen en verdeling van werk vragen echter om een redelijk kader en veel inzicht. Goed en onbaatzuchtig werk verlangt ook een rechtvaardig loon.

246. De kerken beschikken, bij grote onderlinge verschillen, over *vermogen in de vorm van geld en grond*. Het dient in zijn geheel religieuze, sociale en culturele doelen. Gedeelten van het vermogen zijn niet of nauwelijks verkoopbaar. Bij beslissingen over investeringen, de keuze van geldbelegging en de samenwerking met zakenpartners moeten de kerken nog strengere maatstaven aanleggen dan zakelijke ondernemingen. Ook zijn de kerken onderworpen aan de bijzondere verplichting bij de oriëntatie op het algemeen welzijn grond beschikbaar te stellen voor openbare en sociale doeleinden, voornamelijk voor de sociale woningbouw en eventueel in erfpacht, zoals dat op veel plaatsen sinds geruime tijd wordt geëxploiteerd.

247. In hun *bouwactiviteit*, die tegenwoordig vooral bestaat uit maatregelen voor het onderhoud aan gebouwen, voor renovatie en voor sanering, moeten de kerken zich bewust zijn van de verantwoordelijkheid voor de geïnvesteerde middelen, maar ook voor het cultuurlandschap dat zij door hun gebouwen mede bepalen. Bij gebouwen die de kerk voor eigen gebruik bouwt, zoals bijvoorbeeld pastorieën, moet het accent liggen op een sobere inrichting.

De exploitatie van landbouwgronden in kerkelijk bezit moet gebeuren volgens criteria, die rekening houden met het milieu en die de natuur ontzien. De *verantwoordelijkheid voor de schepping* moet daarnaast ook werkzaam worden in de kerkelijke bouwactiviteiten, in de exploitatie van kerkelijke instellingen en huizen, bij de organisatie van kerkelijke bijeenkomsten en bij de regeling van dienstreizen en de kosten daarvan. De mensen die zich binnen de kerken bezighouden met het milieu, hebben daartoe talrijke concrete voorstellen gedaan.

6.2 Vormgeving van de wereld

en verkondiging

248. Het consultatieproces heeft de mogelijkheid en de noodzakelijkheid duidelijk gemaakt van kerkelijke deelname aan de maatschappelijke dialoog over de economische situatie en de huidige sociale spanningen. Als geloofsgemeenschappen verkondigen de kerken de bijbelse boodschap van Gods toewending tot alle mensen en Gods trouw aan zijn schepping. Als godsdienstige gemeenschappen vieren zij Gods genade die de mensen steeds weer mogelijk maakt opnieuw te beginnen. Als diaconale gemeenschappen bekommeren zij zich direct om noodlijdenden en achtergestelden en zetten zich in voor de verwezenlijking van een solidaire en rechtvaardige maatschappij.

De kerken leven en werken midden in de samenleving en nemen daarom deel aan haar veranderingen en ontwikkelingen. Zij worden daarbij geleid door hun roeping tot solidariteit met de armen en volgen de beweging van God, die voornamelijk de kant van de armen, zwakkeren en achtergestelden heeft gekozen, zodat allen "leven zouden bezitten, en wel in overvloed" (Joh 10,10).

249. De kerken staan in de kerkelijke en bijbelse traditie van van recht en erbarmen. God roept de mensen uitdrukkelijk op, te handelen uit erbarmen en zich in te zetten voor recht en gerechtigheid. Daarom spannen christenen zich in voor de armen, maar ook voor rechtvaardiger maatschappelijke structuren, waarmee armoede voorkomen kan worden.

250. De *diaconale en caritatieve dienst* aan mensen in nood behoort sinds het eerste begin van de kerk tot haar onvervreemdbare kenmerken en zal dat ook in de toekomst blijven.

Tegenwoordig speelt de diaconale en caritatieve dienst van de kerken zich af op meerdere gebieden. In het middelpunt van de publieke belangstelling staan de grote werken, het Diaconische Werk aan evangelische zijde, de Caritas aan katholieke zijde. Met hun werk en hun initiatieven zijn zij in hoge mate

mede betrokken bij de dienst aan de samenleving. Met hun sociale instellingen, kleuterscholen, consultatiebureaus, sociale opvangcentra, revalidatiecentra en veel andere instellingen, vormen zij een effectieve en onmisbare hulp voor de gemeenschap. Om die taken te kunnen uitvoeren, ontvangen de kerken overheidsgeld. Er bestaan allerlei vormen van door de kerken gedragen sociale bedrijven, werkplaatsen, instellingen voor het jeugdwerk, bouwgroepen voor de renovatie van woningwoningen of jongerencentra, projecten 'Neue Arbeit', groepen die de structuurverandering in een regio begeleiden, of ontmoetingsplekken voor mensen uit verschillende generaties. De recente hervormingen in de sociale wetgeving, waarmee men wil proberen het vervullen van de sociale taken en diensten volgens het marktprincipe te laten gebeuren, stellen diaconie en caritas voor aanzienlijke problemen. Hoe het zich verder zal ontwikkelen valt nu nog niet te overzien. Maar het dient noch de zaak, noch de mens, als ieder diaconale activiteit wordt onderworpen aan de wetten van de markt.

Des te belangrijker zijn de initiatieven die reageren op nieuwe uitdagingen en die innovatieve antwoorden geven. Het diaconale en caritatieve werk van de kerken heeft zichzelf in de loop van de eeuwen door zulke impulsen steeds weer hernieuwd.

Van blijvend belang zijn gemeenten en parochies. Diaconaal en caritatief werk mag zich niet beperken tot de geprofessionaliseerde diensten, en mag niet zomaar aan hen worden overgelaten. Gemeenten en parochies, kerkelijke groeperingen en verenigingen hebben bijzondere mogelijkheden, publiekelijk aandacht te vragen voor hun sociaal, diaconaal of caritatief werk. Vooral de kerkelijke inzet voor werklozen, jongeren, armen en sociaal zwakkeren staat tegenwoordig in de belangstelling. Kerken begeleiden die groepen van mensen en proberen te helpen bij de resocialisering. Het opzetten van bezoeken diensten en ontmoetingspunten voor werklozen vormen eerste aanzetten tot een vergroting van de sociale verantwoordelijk-

heid van de gemeenten en parochies. Het is belangrijk dat kerken door dergelijke activiteiten er achter komen wat er in de samenleving gaande is en dat zij aandacht schenken aan de sociaal achtergestelden in hun eigen midden. Het zal van beslissend belang zijn dat christenen, gemeenten en parochies niet stil blijven staan bij individuele diaconale activiteiten en maatregelen. Het gaat om een 'nieuwe bekering tot de diaconie', waarin de vreugde en de hoop, het verdriet en de angst van de mensen, die hulp nodig hebben, worden tot de vreugde en de hoop, verdriet en angst van de christenen.

251. De horizon van de dienst aan mensen in nood is de laatste eeuwen steeds breder geworden. Dat heeft zijn neerslag gevonden in kerkelijke *hulporganisaties van wereldwijde solidariteit en internationale ontwikkelingsactiviteiten*.

De kerk is wereldwijd en grensoverschrijdend van aard. Zij beschikt over bijzondere mogelijkheden om de ogen van de mensen te openen voor de ene wereld en het bewustzijn aan te scherpen van de verantwoordelijkheid, die boven het eigen land en volk uitstijgt. De oecumenische samenwerking met kerken uit de hele wereld en de intensieve samenwerkingsverbanden met gemeenten, parochies en plaatselijke kerken verruimen de blik tot over de grenzen van het eigen cultuurgebied. Zulke contacten herinneren tegelijkertijd aan de nood van het Zuiden en de onderlinge economische afhankelijkheidsverhoudingen. De deelname van de kerken aan het 'Conciliaire proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping' betekent een diepgaande oriëntering van het kerkelijk handelen op de urgente taken bij de verandering van de maatschappij. In oecumenische samenwerking gaan christenen de confrontatie aan met de grote levensvragen van de mensheid. Het engagement met de landen van het Zuiden leidt ook tot nieuwe aanzetten in de eigen leefwereld.

Directe hulp wordt vooral geboden door de grote organisaties als 'Adveniat', 'Brot für die Welt', 'Hoffnung für

Osteuropa', 'Misereor', 'Missio' en 'Renovabis'. Zij zijn er echter niet alleen voor het inzamelen van giften en voor hun deskundige inzet bij de bestrijding van rampen of voor ontwikkelingsmaatregelen op de langere termijn, maar evengoed voor de ontwikkelingsactiviteiten en economisch-politieke bewustwording. Op grond van hun directe contacten in de betrokken landen en de gedurende vele jaren van betrokkenheid opgedane ervaring, zijn de kerken een belangrijke en gerespecteerde uitvoerder van ontwikkelingsprojecten geworden. Vermeldenswaardig zijn in dit verband ook de inspanningen van de kerken, om de dialoog tussen ontwikkelingssamenwerking en de vredesinitiatieven te verbeteren.

Naast de kerkelijke financiën staan voor die taken ook overheids gelden ter beschikking. De financiële problemen, waarmee de kerken de afgelopen jaren steeds meer te kampen hebben gekregen, maken het steeds moeilijker het niveau te handhaven van de voor de kerkelijk ontwikkelingswerk beschikbaar gestelde middelen uit kerkbelastingen. De kerken ervaren in eigen kring, welke conflicten en welke pijn gepaard gaan met debatten over prioriteiten.

252. Enkele andere gebieden waarop de kerken hun taak de wereld vorm te geven, concreet op zich nemen en moeten blijven nemen, zijn in het kort:

– Gemeenten en parochies en kerkelijke groeperingen, bisdommen en landskerken van deelstaten hebben *'Rondetafelconferenties over sociale verantwoordelijkheid'* in het leven geroepen. Daarbij wordt geprobeerd het gesprek op gang te brengen tussen vertegenwoordigers en -sters van politiek en bestuurslichamen, in het bijzonder van sociale instanties en arbeidsbureaus, van Kamers en bedrijven, vakbonden en ondernemersverenigingen, van de media en niet in de laatste plaats van de betrokken bevolkingsgroepen, over de sociale problemen ter plaatse. Rondetafelconferenties bewijzen hun waarde in zulke gevallen, omdat ze het bewustzijn versterken, dat regionale problemen van economische en sociale aard alleen

gemeenschappelijk kunnen worden opgelost.

– Deze rol van bemiddelaar kunnen de kerken des te gemakkelijker op zich nemen, als ze een voortdurend en intensief *contact met de wereld van de arbeid* onderhouden. De zorg gaat daarbij uit naar de werkende mensen, inclusief degenen die zakelijke verantwoordelijkheid dragen, maar ook naar de veranderingen van het arbeidsleven zelf. De contacten mogen niet pas worden gelegd als er een conflict is ontstaan, zoals bij een dreigende sluiting van een bedrijf. Regelmatige bezoeken aan bedrijven en regelmatige gesprekken met de werkgeversorganisaties en de vakbonden scheppen een vertrouwensbasis, van waaruit in geval van conflicten aan een oplossing gewerkt kan worden.

– De kerken verzetten zich tegen vijandigheid ten opzichte van buitenlanders en spannen zich in, om bij te dragen aan de opbouw van *een positieve houding tegenover vreemdelingen* in de samenleving. Dit gebeurt door het initiëren van plaatselijke ontmoetingen en het organiseren van gemeenschappelijke manifestaties. De kerken zetten zich ook door praktische hulp en ondersteuning in voor een betere sociale integratie. Ze zijn vooral betrokken bij de zorg voor buitenlandse kinderen en jongeren. Ze komen op voor een menswaardig en rechtvaardig asielbeleid.

– De inzet voor de bescherming van het milieu binnen de kerken helpt het maatschappelijk bewustzijn voor de noodzaak van een duurzame manier van omgaan met het milieu te versterken. De betrokkenheid van veel christenen bij het behoud van de ecologische systemen heeft echter niet alleen zijn neerslag gevonden in de oprichting van afzonderlijke kerkelijke milieufactiegroepen, maar vooral ook in de samenwerking met de grote milieubewegingen.

253. De *verkondiging van Gods woord*, zijn liefde voor alle mensen, staat in het middelpunt van kerkelijk handelen. De kerk getuigt van Gods troostende woorden en van zijn aanspraak op het

hele leven. Een leven vanuit de genade van God neemt de angst weg, te kort te schieten en geeft tegelijkertijd moed en vertrouwen om te handelen. Daarom is deze verkondiging niet alleen gericht op het individu in zijn onverantwoorde vrijheid, maar ook op de structurele – sociale, culturele en economische – omstandigheden van zijn bestaan. De kerken mogen het zich niet gemakkelijk maken in een of ander hoekje van de pluralistische maatschappij. Haar verkondiging moet ook daarin haar waarde bewijzen, dat zij het zuurdesem wordt van een rechtvaardige en solidaire maatschappelijke ordening.

254. De verkondiging van de kerken is aangewezen op een scherp oog voor wat er gaande is. Zo leven bijvoorbeeld mensen die gebukt gaan onder werkloosheid of armoede vaak midden in de kerkelijke gemeenschap, maar raken sociaal volledig geïsoleerd omdat niemand dat ziet. Alleen als de niet direct betrokkenen bereid zijn hun ogen te openen, zal een proces van begrip op gang komen. Inlevingsvermogen is een voorwaarde om bepaalde dingen te zien. Het groeit met de kennis van economische en sociale verbanden, van ethische normen en maatstaven met betrekking tot waarden, en van het christelijk mens- en maatschappijbeeld. De verkondiging moet zich nog meer gaan bezighouden met de alledaagse werkelijkheid van mensen en die verklaren in het licht van het evangelie en de daarop georiënteerde christelijke sociale ethiek.

255. Tot de belangrijkste gebieden waarop de kerken kunnen handelen horen, voor wat de effectiviteit betreft, *onderwijs en opvoeding*. Ook hier proberen de kerken de mensen in staat te stellen waarden te hanteren in hun handelen op persoonlijk, sociaal en politiek gebied. Dit gebeurt in de gemeenten, parochies en verenigingen, in het volwassenenonderwijs, in het werk van kerkelijke en sociale instituten, alsook in de vele vormen van kerkelijke aanwezigheid in het onderwijsbestel. Met hun openlijke stellingnamen, memoranda en bijdragen tot discussies dragen de kerken bij tot de ethische oordeelsvorming

en de maatschappelijke consensusvorming. Van bijzondere betekenis zijn het godsdienstonderwijs op school, ook en vooral in het beroepsonderwijs, het kerkelijk aanbod aan onderwijs- en opvoedingsvoorzieningen door eigen scholen, internaten en kleuterscholen, maar ook de aanwezigheid van de kerken op hogescholen en universiteiten. Hier vindt de overdracht plaats van waarden, die van fundamenteel belang zijn voor de samenleving.

256. In de *eredienst* heeft het kerkelijk leven zijn middelpunt. In de eredienst ontvangt de kerk Gods gave en antwoordt met gebed, belijdenis en lofprijzing. Dit antwoord is vooral dankbaarheid. Wie leeft vanuit dankbaarheid, kan de hele werkelijkheid zien als iets wat aan God te danken is en daarom met veel vertrouwen beginnen met de opgaven die worden gesteld aan het economisch en sociaal handelen. Maatschappelijk handelen van de christenen verliest aan kracht als het niet meer geworteld is in bidden en vieren. In de eredienst worden christenen vrijgemaakt voor en belast met de uitvoering van de dienst aan de wereld. Als christenen samen vieren, treden zij de radicaal Andere en toch Naderbije tegemoet, de persoonlijke God, die hen erop uit stuurt om die dienst te verrichten.

6.3 De dienst van de kerken voor een toekomst in solidariteit en gerechtigheid

257. De kerken moeten zich manifesteren als

- plekken van oriëntatie, waar vanuit het christelijk geloof voortdurend vragen naar de zin en het doel van het menselijk leven en van de maatschappij gesteld worden;
- plaatsen van waarheid en een realistische kijk op de mens, waar angsten, mislukkingen en schuld niet verdoezeld hoeven te worden, omdat er omwille van Christus altijd weer vergeving en een nieuw begin is;
- plaatsen van ommekeer en vernieuwing, waar mensen veranderen, zich bewust worden van andere mensen en

hun noden en oude gedragswijzen achter zich laten;

- plaatsen van solidariteit en naastenliefde, waar onder elkaar en voor elkaar de individuele eigen verantwoordelijkheid wordt geaccepteerd en gepraktiseerd;
- plaatsen van vrijheid, waar ervaren kan worden dat vrijheid en binding, zelfontplooiing en verplichting geen tegenstellingen zijn, maar elkaar veronderstellen en dat juist die wederzijdse betrekking belangrijk is voor een goed leven;
- plaatsen van hoop, waar perspectieven worden gezocht voor een zinvolle vormgeving van maatschappelijk samenleven en waar bij die zoektocht de ogen worden geopend voor de toekomst.

258. Als het consultatieproces zoveel weerklank heeft gevonden bij het grote publiek en bij de maatschappelijk relevante groeperingen, dan is dat niet in de laatste plaats omdat aan veel kanten daaraan de hoop wordt verbonden dat de kerken ertoe zouden kunnen bijdragen, dat hervormingen in de economie en de samenleving, die allang hadden moeten plaatsvinden, op gang komen. Het is voor samenleving en overheid van belang dat wordt herinnerd aan de ethische voorwaarden van een liberale en sociale rechtsordening en dat aan de dialoog tussen de maatschappelijke groeperingen ook wordt deelgenomen door krachten, die niet gebonden zijn aan bepaalde partijen of belangen. In het kader van een dergelijke medeverantwoordelijkheid verrichten de christenen en de kerken hun dienst aan de samenleving voor een toekomst in solidariteit en gerechtigheid.

Vertaling: M. Schemkes